

Review and Analysis of Persian Verses and Proverbs in al-Tārīkh al-Ghiyāthī (A Sample of the Application of Persian Literature in Baghdad in the Ninth Century AH)

Javad Bashary

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: j.bashary@ut.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2026.71189.3926](https://doi.org/10.22034/perlit.2026.71189.3926)

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	The Kitāb al-Tārīkh al-Ghiyāthī is an Arabic-language historical work written by Ghiyāth al-Dīn ‘Abd Allāh ibn Faṭḥ Allāh al-Baghdādī al-Falakī al-Kātib (alive in the early 10th century AH), which occupies a distinguished place among the historiographical writings of the ninth and early tenth centuries AH. The author, possessing strong command of Persian, drew upon historical sources in that language and cited a considerable number of Persian verses -either of historical value or employed as proverbial expressions- throughout his book. Al-Baghdādī most likely composed his work in the late ninth century AH, at a time when several literati and bureaucrats in Baghdad were familiar with both Persian and Turkish. A preliminary comparison shows that this scholar and historian referred to Turkish-language materials in only two or three instances, which reflects the dominance of Persian in Baghdad during that period. The printed edition of the Tārīkh al-Ghiyāthī published in Baghdad, however, contains numerous inaccuracies and defects in the transcription of the Persian verses. In the present study, all such verses have been first extracted and classified into two groups — the “historical section” and the “proverbial section.” Subsequently, these poems have been corrected based on a transcript made approximately eight decades ago from the manuscript preserved in the Baghdad Museum, revised by the distinguished scholar Muḥammad Qazvīnī, and further verified with reference to several additional sources. In making these emendations, priority has been given to sources which were likely among al-Baghdādī’s own references for the composition of this work.
Article history:	
Received: 16 January 2026	
Received in revised form: 10 April 2026	
Accepted: 27 April 2026	
Published online: 07 October 2026	
Keywords: Islamic Historiography, Ghiyāth al-Dīn al-Baghdādī, Persian Language, Baghdad, Critical Edition.	

Cite this article: Bashary, J. (2026). Review and Analysis of Persian Verses and Proverbs in al-Tārīkh al-Ghiyāthī (A Sample of the Application of Persian Literature in Baghdad in the Ninth Century AH). *Persian Language and Literature*, 79 (254), 151-177. <https://doi.org/10.22034/perlit.2026.71189.3926>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

The citation of Persian poetry in historical works written in Arabic—particularly within Arabic-speaking regions—is a relatively rare phenomenon, likely stemming from the separation between historiographical traditions as well as limited familiarity with the Persian language. Nevertheless, *al-Tārīkh al-Ghiyāthī*, an Arabic-language chronicle authored by Ghiyāth al-Dīn ‘Abdallāh b. Faṭḥ-Allāh al-Baghdādī al-Falakī al-Kātib (fl. early 10th century AH), represents an exceptional case. This work occupies a distinctive place in the historiography of the 9th and early 10th centuries AH and plays a significant role in studies concerning the history of Iran and Iraq.

The author not only drew extensively upon Persian sources for the Mongol, Jalayirid, Muzaffarid, and Timurid periods, but also incorporated a considerable number of Persian poems and proverbs throughout his narrative. These verses at times serve historical functions and at other times appear as proverbial or literary illustrations. Al-Falakī al-Baghdādī likely composed his work at the end of the 9th century AH, and we know that several *littérateurs* and administrators of that era in Baghdad were familiar with Persian and Turkish.

A preliminary comparison—namely the observation that this scholar and historian cites Turkish materials only in two or three instances—reveals the predominance of the Persian language in Baghdad during that period. From a sociolinguistic perspective, this practice may be interpreted as an effort to confer “symbolic capital” upon the work and to elevate its literary prestige within Baghdad’s cultural milieu. It suggests that the author’s intellectual environment in late 9th-century AH Baghdad afforded certain privileges to administrators and men of letters for whom familiarity with Persian constituted a form of cultural distinction.

Methodology

After collating and extracting the Persian verses from the Baghdad misprint, the present study first classified the poems into two categories—“historical” and “proverbial.” The verses were then edited and subsequently analyzed in several stages. The method consists of the following steps:

- (1) Gathering all Persian citations
- (2) Identifying typographical errors and misreadings in the Baghdad edition and correcting them by comparing the text with a transcription read and annotated by ‘Allāma Qazvīnī
- (3) Tracing the sources of the poems in earlier Persian works such as Yazdī’s *Ẓafar-nāma*, various Persian Divans, anthologies, and other literary and historical sources
- (4) Analyzing the historical or literary function of these citations

Thus, beyond its textual-critical dimension, the study adopts an analytical approach to the cross-linguistic and cross-cultural functions of these quotations. As is known, only a single manuscript of *al-Tārīkh al-Ghiyāthī* survives today in the Dār al-Makḥṭūṭāt in Baghdad. Therefore, in the absence of direct access to the manuscript, any attempt to correct the Baghdad edition requires reliance on mediating sources.

One of the most important of these is a transcription of the Baghdad manuscript prepared approximately eight decades ago by the distinguished Iraqi scholar ‘Abbās al-‘Azzāwī for the eminent historian of Iran, ‘Abbās Iqbāl Āshtiyānī. This transcription is now preserved in the Library of the Faculty of Letters, University of Tehran. Its particular value lies in the fact that the prominent scholar of history of Iran, ‘Allāma Muḥammad Qazvīnī, studied the transcript and recorded several corrective or explanatory notes in its margins—many of which form the basis of the textual evaluations and emendations undertaken in this study.

Discussion

The findings indicate that the Persian verses in *al-Tārīkh al-Ghiyāthī* primarily serve two functions: first, the recording of historical events through chronograms and historical poems; and second, the reinforcement of the author's moral and political judgments. For example, the well-known couplet concerning *Malik Ashraf*, which highlights his avarice and eventual assassination, illustrates how a Persian proverb is interwoven into the historical narrative. Likewise, chronograms such as "*Nāzanīn Tabrīz*"—used to mark the year of Tabriz's plunder—or the quatrains related to Timur's death demonstrate the precise ways in which poetry and historiography intersect.

A significant portion of the cited verses pertains to Timurid events. Some of these are directly borrowed from Persian works, especially the *Ẓafar-nāma*, while others appear to derive from documents or oral accounts available to the author. Crucially, when contrasted with the very limited presence of Turkish poetry in the work, the abundance of Persian citations underscores the superior cultural standing of Persian in the intellectual milieu of Baghdad during this period. Thus, Ghiyāth al-Dīn emerges not merely as a transmitting historian but as a literatus well-versed in Persian poetic traditions, who employs their rhetorical capacities to enhance the narrative structure of his chronicle.

Conclusion

An examination of the Persian poems and proverbs in *al-Tārīkh al-Ghiyāthī* demonstrates that the work occupies a distinguished position for its systematic use of Persian sources and citations within an Arabic-speaking environment. The extensive reliance on Persian poetry, beyond its function in historical documentation, signals a deliberate stylistic strategy and an act of cultural self-fashioning. This phenomenon reflects not only the deep influence of Persian language and literature in 9th-century AH Baghdad but also the dynamic interaction between Arabic and Persian historiographical traditions. Consequently, *al-Tārīkh al-Ghiyāthī* may be regarded as a valuable source for the study of cultural history and the sociology of language in the late Islamic period—an artifact that traverses linguistic boundaries and binds history to literature through the medium of poetry. The detailed analysis of these verses shows that the author was thoroughly familiar with the Persian literary heritage and employed it to articulate historical, ethical, and social insights.

These poems not only attest to the cultural and linguistic influence of Iran upon Iraq during that era but also serve as evidence of the bilingual literary environment of late 9th-century AH Baghdad. Furthermore, a comparative examination of the manuscript annotated by 'Allāma Qazvīnī with the Baghdad edition reveals that a substantial portion of the verses requires scholarly and critical reassessment. Thus, the present study may serve as a preliminary step toward producing a more authoritative critical edition of *al-Tārīkh al-Ghiyāthī* and toward deepening our understanding of the intricate relationship between Persian poetry and Islamic historiography.

Keywords: Islamic Historiography, Ghiyāth al-Dīn al-Baghdādī, Persian Language, Baghdad, Critical Edition.

بازبینی و تحلیل اشعار و امثال فارسی موجود در تاریخ غیائی

(نمونه‌ای از کاربرد ادب فارسی در بغداد در سده نهم هجری)

جواد بشری

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: j.bashary@ut.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2026.71189.3926](https://doi.org/10.22034/perlit.2026.71189.3926)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	کتاب تاریخ الغیائی، اثری نگاشته‌شده به زبان عربی از غیاث‌الدین عبدالله بن فتح‌الله بغدادی فلکی کاتب (زنده در اوایل قرن دهم هجری) جایگاه ویژه‌ای در تاریخ‌نگاری قرون نهم و اوایل دهم هجری دارد. پدیدآورنده اثر با تسلطی که به زبان فارسی داشته، از منابع تاریخی به این زبان استفاده کرده و علاوه بر آن، به اشعار پرشمار فارسی دارای ارزش تاریخی و یا با کاربرد «مثَل» در کتاب خود استناد جسته است. بغدادی احتمالاً در اواخر قرن نهم هجری کتاب خود را نگاشته و می‌دانیم که برخی ادبا و دیوان‌سالاران آن عهد در بغداد با زبان فارسی و ترکی آشنایی داشته‌اند. در یک مقایسه اولیه از این که این ادیب و مورخ تنها در دو یا سه موضع به مطالبی به زبان ترکی در کتاب خود استناد کرده، می‌توان به سلطه زبان فارسی در آن دوران در بغداد پی برد. چایی که از تاریخ غیائی در بغداد صورت گرفته، در ضبط صحیح اشعار فارسی دارای نقص و خطاهای بسیاری است. در این پژوهش، ابتدا همه آن اشعار استخراج و در دو بخش «بخش «تاریخی» و بخش «امثال» دسته‌بندی شده است. سپس این سروده‌ها بر اساس یک رونوشت که از روی دست‌نویس موزه بغداد در حدود هشت دهه قبل تهیه شده و آن را علامه محمد قزوینی اصلاح کرده، و نیز با مراجعه به منابع متعدد دیگر اصلاح گردیده است. در این اصلاحات، سعی شده از منابعی استفاده شود که احتمالاً جزو منابع بغدادی در این کتاب بوده است.
کلیدواژه‌ها: تاریخ‌نگاری اسلامی، غیاث‌الدین بغدادی، زبان فارسی، بغداد، تصحیح انتقادی متون.	

استناد: بشری، جواد. (۱۴۰۵). بازبینی و تحلیل اشعار و امثال فارسی موجود در تاریخ غیائی (نمونه‌ای از کاربرد ادب فارسی در بغداد در سده نهم هجری). *زبان و ادب*

فارسی، ۷۹ (۲۵۴)، ۱۷۷-۱۵۱. <http://doi.org/10.22034/perlit.2026.71189.3926>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

استناد به شعر فارسی در آثار قدیم نگاشته‌شده به عربی، به دلایل متعدّد از جمله آشنا نبودن با زبان فارسی و یا جدایی سنت تاریخ‌نگاری رایج در بلاد عربی با ایران، کمیاب است. یکی از کسانی که در نوشتن کتاب مهمّ خود در موضوع تاریخ به‌وفور به منابع فارسی مراجعه نموده، غیاث‌الدین عبدالله بن فتح‌الله بغدادی، متخصص در تاریخ، نجوم و ادبیات است که در اواخر قرن نهم و احتمالاً اوایل قرن دهم هجری فعالیت داشته است. او از یک سو اطلاعات زیادی را از منابع فارسی مربوط به دوران مغول، آل مظفر و تیموری در کتاب خود ترجمه و نقل کرده، و از سوی دیگر، به شعر فارسی بسیار علاقه‌مند است، به‌طوری که به اشعار پرشمار فارسی در اثر خویش استناد کرده که بیشتر آن‌ها ارزش تاریخی دارد و برخی از آن‌ها نیز به‌شکل مثل به کار رفته است. دلیل این که چرا یک مورّخ، ادیب و منجم در آن دوران این تعداد زیاد از شعر فارسی را در کتاب خود آورده، جای سؤال است. در یک نگاه کلی از منظر جامعه‌شناسی زبان، می‌توان عجزاً به این سؤال چنین پاسخ داد که استناد به شعر فارسی به کتاب‌هایی که در بغداد در اواخر قرن نهم هجری نوشته می‌شده «ارزش ادبی» اعطا می‌کرده و این رفتار جزو مؤلفه‌های «سبک‌ساز» محسوب می‌شده است. پیش از این دوران، و در دوران حکمرانی آل جلاویه (در قرن هشتم و اوایل نهم هجری)، افرادی چون سلمان ساوجی (ح ۷۷۸ق) و نظام‌الدین شنب‌غازانی تبریزی را در بغداد می‌شناسیم که به فارسی شعر می‌سروده و یا کتاب‌های خود را به زبان فارسی می‌نگاشته‌اند. اما این دو ادیب و بیشتر اقران ایشان همگی از تبار ایرانی بوده و اصالتاً فارسی‌زبان بوده‌اند. پس جای شگفتی نیست که آن‌ها در آن قرن آثار خویش را به زبان فارسی تهیّه کرده باشند.

اما غیاث‌الدین بغدادی در دوران خود، تقریباً یک استثناء محسوب می‌شود. زیرا در مقایسه با ادبا و نویسندگان عرب‌زبان آن منطقه، کار او با هیچ اثر دیگری قابل‌قیاس نیست. تنها برای نمونه، در این مقام از یک کتاب دیگر می‌توان یاد کرد که حدوداً یک قرن پیش از غیاث‌الدین بغدادی در بغداد نوشته شده و در آن فقط به یک شعر فارسی استناد شده است: کتاب منهج الشیعه فی فضائل وصیّ خاتم الشریعه نوشته جلال‌الدین عبدالله بن شرف‌شاه حسینی که در نیمه دوم قرن هشتم هجری در بغداد پدید آمده است. جلال‌الدین حسینی نیز به قدر کافی با زبان فارسی آشنایی داشته و می‌توانسته به برخی ابیات حکمی و مثل‌گونه فارسی استناد کند، اما تنها در یک مورد به مصرعی فارسی به‌شیوه مثل استناد کرده است: «و قال بعض الفضلاء و قد سئل عنه علیه السلام، فقال: ما أقول في شخص أخفى أعداؤه فضائله حسداً له، و أخفى أوليائه فضائله خوفاً و حذراً على أنفسهم، فظهر فيما بين هذين فضائل طبقت الشرق والغرب: (يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورُهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ)، إذ لا بُدَّ للبدر أن يُلَوِّحَ، و المسك أن يَفُوحَ؛ "ز مشک بوی و ز خورشید نور نیست بدیع".

سَتَرُوا النُّدَى سَتَرَ الْغَرَابِ سَفَادَه فَبَدَا وَ هَلْ يَخْفَى الرَّبَابُ الْهَاطِلَ

و حیث أنّ الأمر كما ذكر، و الحال على ما سطر، فَلْيَذْكُرِ الْعَبْدُ عَلَى قَدْرِ اسْتِعْدَادِهِ الْقَلِيلَ بَعْضَ مَا أَطْلَعَ عَلَيْهِ مِنْ فَضْلِهِ وَ كَمَالِهِ أَثِيلِهِ، إذ خيرُ الكلام ما قلَّ و دَلَّ، و مع هذا فقليل هذا كثير، كالكيماء و الأكسير: "قليلك لا يُقَالُ له قليل" (الحسيني، ۱۴۳۸ق: ۱۹؛ بعد از سه مورد اصلاح در مصرع فارسی).

با چنین مقایسه‌ای، تقریباً روشن می‌شود که نویسنده تاریخ غیائی در نقل این تعداد شعر فارسی، در حدّ خود چه نوآوری‌ای کرده و سعی نموده دانش خود را در حوزه ادبیات و شعر فارسی نشان دهد و با آوردن مقدار زیادی شعر فارسی در موضوعات تاریخی، و همچنین اشعار حکمی و مثل‌گونه، بر ارزش ادبی کتاب خود بیفزاید.

۲. معرفی تاریخ غیائی

در میان آثار مهم و پراطلاع در موضوع تاریخ دوره اسلامی، کتاب التاریخ الغیائی اثر غیاث‌الدین عبدالله بن فتح‌الله بغدادی فلکی کاتب (زنده در اوایل قرن دهم هجری) جایگاه ویژه‌ای دارد. این اثر در یک مقدمه و شش فصل، به وقایع تاریخ جهان از ابتدای خلقت عالم تا سال ۸۹۱ ق می‌پردازد و تنها یک نسخه خطی از آن شناسایی شده که در عراق نگهداری می‌شود (رضازاده لنگرودی، ۱۳۸۰: ۲۳۸). تک‌نسخه عراق را پدر (الأب) انستاس کرملی در ۲۸ شباط (=فوریه) ۱۹۱۸ م از شخصی به نام سید حسین بن علی معروف به داماد حسنی نجفی همدانی خریداری کرده (کاتب بغدادی، ۱۹۷۵: ۱۲-۱۳) و این دستنویس از آن زمان تاکنون مبنای پژوهش‌هایی قرار گرفته است؛ دستنویسی که اکنون به شماره ۱۷۳۸ در «دارالمخطوطات بغداد» یا «المتحف العراقي» نگهداری می‌شود (درایتی، ۱۴۳۹ ق: ۳/ ۵۸۵). ظاهراً نخستین بار عباس العزّای، محقق برجسته تاریخ عراق، به این اثر مراجعه و در چند کتاب مهم خود از مطالب آن استفاده کرده است. در سال ۱۹۶۵ م جاسم حسن شبر در کتاب خود با عنوان تاریخ المشعشیین و تراجم أعلامهم به این کتاب استناد کرده و نخستین بار ماریان اشمیت-دومون (Marianne Schmidt-Dumont)، بخش مربوط به دولت قراقوینلو و آق‌قوینلو را تصحیح نموده و آن را به همراه ترجمه آلمانی، با عنوان «حکمرانان ترکمن سده پانزدهم در ایران و بین‌النهرین بر اساس تاریخ الغیائی» در فرایبورگ در ۱۹۷۰ م نشر داده است (Schmidt-Dumont, 1970). در سال ۱۹۷۵ م نیز، فقط فصل پنجم این کتاب که مربوط به سال‌های ۶۵۶ تا ۸۹۱ ق است، به تصحیح طارق نافع الحمدانی، استادیار دانشکده قانون و سیاست بغداد، به چاپ رسیده و این چاپ، باعث شهرت بیشتر این کتاب شده است. در واقع فصل پنجم، خود به هفت بخش تقسیم می‌شود که درباره این هفت طایفه (دولت) است: چنگیزخانی، شیخ‌حسینیه (جلایریه)، مظفریه، چغتای (تیموریان)، قراقوینلو، چرکسیان در سرزمین شام، و آق‌قوینلو (بایندریه).

در ایران نیز، عباس اقبال، محقق معاصر با العزّای، به این کتاب توجه نشان داده و از العزّای خواهش کرده که رونوشتی از نسخه بغداد برای او استنساخ و به تهران ارسال کند. این رونوشت استنساخ‌شده، در سال ۱۳۲۵ ش/ ۱۹۴۶ م به تهران رسیده و از طریق عباس اقبال، در اختیار علامه محمد قزوینی (درگذشته در ۱۳۲۸ ق) قرار گرفته است. او توضیحات و اصلاحاتی در حاشیه رونوشت یادداشت کرده که اکنون جزو گنجینه کتب خطی دانشکده ادبیات (محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران) به شماره «۱۳۴-ج ادبیات» محفوظ داست (کاتب بغدادی، دستنویس دانشگاه). در پژوهش حاضر، از هر دو چاپ طارق نافع الحمدانی و رونوشت کتابخانه دانشکده ادبیات تهران استفاده شده است.

۲-۱. نکاتی درباره مؤلف تاریخ غیائی

غیاث‌الدین عبدالله بن فتح‌الله بغدادی فلکی کاتب، در نگارش تاریخ غیائی به مراجعه به برخی منابع مانند نظام التواریخ قاضی بیضاوی (۸۷۰ ق) و ظفرنامه شرف‌الدین علی یزدی (۸۵۸ ق) تصریح کرده است (نیز رک: رضازاده لنگرودی، ۱۳۸۰: ۲۳۷). طبق یادداشتی از علامه محمد قزوینی در حاشیه دستنویس دانشگاه تهران، غیاث‌الدین در بخش تاریخ مغول و حوادث پس از آن، به اثر یا یادداشتی ناشناخته، نگاشته ۷۴۴ ق که اکنون مفقود است دسترسی داشته و عباراتی را از آن عیناً در کتاب خود ثبت کرده است: «قد تولی سلاطین سبعة ضربت السکة باسمهم و خطب لهم علی رؤوس المنابر و لم یکن لواحد منهم ثبات، و هم: اریخان، موسی‌خان، سلطان محمد، تغاتیمور، ساتی‌بیک، سلیمان‌خان، جهانتیمور. و إلى الآن، و هو سنه أربع و أربعین و سبعمائنه لم یستقم للناس حال، و قد ابتلی الناس فی أطراف العالم بالظلم و الجور و عدم الأمن، هذا ما وجدناه فی هذه النسخه» (الكاتب البغدادی،

۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الأولى، الجنکزخانه، ۷۵-۷۶). قزوینی درباره این سطور نوشته است: «[سنه] ۷۴۴، سنه تألیف این قسمت از کتاب است که قطعاً تألیف غیر مؤلف اصل کتاب تاریخ غیاتی است» (همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۱۸).

بغدادی در بیان وقایع برخی فرمانروایی‌ها، مانند وقایع بخشی از حکمرانی جلایری نیز مطالب را از کتاب مشهوری نقل نکرده، بلکه آن‌ها را از یادداشت‌ها، اسناد یا اوراقی اخذ نموده که بیشتر آن‌ها از زبان راویان اصلی وقایع بوده است. این ادیب بغدادی که خود در بغداد حضور داشته، گاه در گزارش وقایع روایت‌ها و مطالب منفرد و دست‌اولی عرضه می‌کند که بعضاً در هیچ منبع دیگری یافت نمی‌شود.

از دیگر آثار غیاث‌الدین باید به ترجمه تاج المداخل فی علم النجوم اشاره کرد که اثری در موضوع نجوم و تاریخ است و او آن را از فارسی به عربی ترجمه کرده است. اصل کتاب را ابوجعفر محمد بن عبدالله الشریفی به زبان عربی نوشته است (الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: ۱۱، مقدمه مصحح). وجود این ترجمه نشان می‌دهد که غیاث‌الدین با زبان فارسی کاملاً آشنا بوده، و این نکته‌ای است که یکی از محورهای بحث در این پژوهش خواهد بود.

از ترجمه تاج المداخل، خوشبختانه دستنویس‌های چندی شناسایی شده که برخی از آن‌ها برای نخستین در اینجا معرفی می‌شود: - دستنویس عاشر افندی (انتقال یافته به کتابخانه بزرگ سلیمانیه در استانبول)، با شماره ادعایی ۱۷۷، هرچند این شماره نادرست است (همو: ۱۲، مقدمه مصحح). در فهرس قدیم چاپ شده برای برخی گنجینه‌های استانبول در اواخر عهد عثمانی، از جمله مجموعه عاشر افندی این شماره و عنوان یافت نمی‌شود).

- دستنویس «دارالمخطوطات بغداد» یا «المتحف العراقي»، شماره ۲۵۰/۱، مورخ ۸۷۹ق، دارای ۲۱۴ صفحه (النقشبندی-ظمیاء محمد عباس، ۱۹۸۲م: ۲۶، ۳۰۰؛ الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: ۱۲، مقدمه مصحح؛ الدرایتی، ۱۴۳۹ق: ۳/۵۳۶. رک: تصویر ۱).

- دستنویس دیگری در ترکیه (در «ملی کتبخانه» (۴) به شماره B/392/2)، مورخ ۱۰۷۷ق (برگ ۲۷-۸۱) (قره‌بلوط، ۲۰۰۱م: ۲۳۴۱). - دستنویس مجموعه حمیدیه (انتقال یافته به کتابخانه بزرگ سلیمانیه در استانبول)، شماره ۸۲۹، مورخ ۱۱۷۶ق (برگ ۱-۴۹) (رمضان ششن، ۱۹۹۷م: ۱۹۹-۲۰۰).

- دستنویس کتابخانه گلپایگانی در قم، شماره ۱۸۳/۳۴-۱/۶۸۱۳، مورخ ۱۲۵۹ق (صدرایی خوئی-حافظیان بابل، ۱۳۸۸: ۶۷۳/۲).

اصل فارسی تاج المداخل، از آثار متعلق به قرن هفتم هجری، نوشته ابوجعفر محمد بن عبدالله شریفی، از معاصران خواجه نصیرالدین طوسی است که کتاب خود را به نام امیر سپهسالار معتز بن محی‌الدین بن طاهر، در ایام امیر معین‌الدین سلمان پروانه بعد از سلطه مغولان نگاشته است (النقشبندی-ظمیاء محمد عباس، ۱۹۸۲م: ۲۶).

تصویر ١: تاج المداخل، «دارالمخطوطات بغداد» یا «المتحف العراقي»، شماره ٢٥٠/١، مورخ ٨٧٩ق

(برگرفته از: النقشبندی - ظمياء محمد عباس، ١٩٨٢م: ٣٠٠)

۲-۲. ابیات و امثال فارسی در تاریخ غیائی

بغداد در قرون مختلف اسلامی در سطوح و طبقات مختلف خود، در کنار زبان عربی، پرورش‌دهنده کاتبان و دبیران دولتی بعضاً با زبان فارسی و در ادوار متأخرتر ترکی بوده است. رفته‌رفته آشنایی با فارسی و بعدها ترکی، نوعی امتیاز برای ادبا و دیوان‌سالاران عرب‌زبان شهر شده است. این مطلب را با عرضه شواهد متنوع بایستی در جای خود دنبال کرد. آنچه هست، احتمالاً در قرن نهم هجری، مقدار تأثیرگذاری زبان فارسی بسیار بیشتر از ترکی بوده است. یکی از نمونه‌های اثبات این مدعا، همین کتاب تاریخ الغیائی است. زیرا در این کتاب به‌ندرت از اشعار و جملات ترکی استفاده شده (برای نمونه، رک: الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، ۱۳۴، ۳۷۰-۳۷۱) و آن موارد در قیاس با استشهداد به شعر فارسی و نقل فارسیات، بسیار ناچیز است.

در ادامه، اشعار فارسی کتاب تاریخ غیائی به دو بخش تقسیم و به صورت کامل قرائت و اصلاح خواهد شد. در حقیقت در چاپ بغداد اشکالات و خطاهای زیادی در خواندن اشعار فارسی وجود دارد که سعی شده در پژوهش حاضر مرتفع شود. نکته مهم آن است که مصحح اثر، طارِق نافع حمدانی، با این که در حروفچینی اشعار فارسی خطاهای زیادی دارد، در ترجمه آن‌ها به عربی در پانویس صفحات، نسبتاً دقیق‌تر عمل کرده، و از اینجا شاید بتوان حدس زد که او یا با زبان فارسی آشنایی عمیق داشته و یا از فردی مسلط به زبان و ادبیات فارسی یاری گرفته است؛ اما در حروفچینی و طبع اثر، مشکلاتی پدید آمده که در خوش‌بینانه‌ترین حالت، آن را باید نتیجه سهل‌انگاری در چیدن حروف سربی در مطبعه‌ای دانست که کتاب را به چاپ رسانده است. در پژوهش حاضر، صورت مغلوپ ابیات در چاپ بغداد ثبت شده تا در معرض دید قرار داشته باشد. شماری از این موارد می‌تواند بدخوانی مصحح، و بسیاری نیز خطای حروفچین باشد.

۲-۲-۱. اشعار و عبارات فارسی دارای کاربرد تاریخی

در این بخش، اشعار و عبارات فارسی که در این منبع در بیان مطالب تاریخی به آن‌ها استناد شده و بیشتر ارزش تاریخی دارد، استخراج، تصحیح و مأخذیابی شده است.

۱. بیتی در بخش مربوط به «ملک‌اشرف» یا «الملک الأشرف ابن تمرتاش بن چوپان تبریز و أعمالها»: او همان برادر شیخ حسن کوچک/چوپانی، و آخرین فرد از سلسله چوپانیان، و حکمران نواحی شمال غرب و غرب ایران به مرکزیت تبریز است که در سال ۷۴۸ق به عراق و بغداد نیز لشکر کشیده، ولی شیخ حسن جلایری در برابر او ایستاده و او موفق به گشودن بغداد نشده است. شیوه حکمرانی ملک‌اشرف توأم با سفاکی و ظلم بسیار، و ثروت‌اندوزی حریصانه بوده، به‌طوری که در نهایت قاضی محی‌الدین بردعی و برخی دیگر از علماء و شخصیت‌های مهم تبریز به شهر «سرای» در قلمرو اردوی زرّین («بلاد الدشت» به عربی، یا دشت قپچاق) رفته و «جانی‌بیک» را به جنگ با ملک‌اشرف ترغیب نموده‌اند. در نهایت جانی‌بیک به تبریز حمله کرده و او را، باز به تشویق مردم و علمای تبریز، در ۷۵۸ق به قتل رسانده است (درباره این وقایع تاریخی، رک: مستوفی قزوینی، ۱۳۷۲: ۵۷-۶۴). درباره او این توضیح کوتاه در تاریخ غیائی آمده است:

«و هو الَّذی قال الشاعر فیه:

دیدي که جه کرد ان اشرف خر او مظلّمه برد و جاني بیک زر)

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الثانية،

الشيخ حسينية/الجلالرية، ۸۴؛ همو، دستویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۲۳)

مصرع نخست این بیت - که بیت مشهوری در زمان خود بوده و تقریباً به مثل تبدیل شده - در چاپ بغداد چنین است: «دیدى که چه کرد ان اشرف خر». برخی از منابع تاریخی فارسی، ضمن نقل این بیت درباره ملک اشرف، دلیل مرگ او را حرص وی در جمع آوری مسکوکات «زر» دانسته‌اند. در این بیت یا مثل، عاقبت چنین می‌شود که اشرف از مسکوکات زر محروم و جانی‌بیک مالک آن‌ها می‌شود. صورت صحیح بیت چنین است:

دیدى که چه کرد اشرف خر او مظلّمه برد و جانی‌بیک زر

علامه قزوینی این بیت را در حاشیه تاریخ غیاثی، دستنویس دانشکده ادبیات (ص ۲۲۳) اصلاح کرده است. او با این بیت که آن را منابع دیگر دیده بوده آشنایی کامل داشته است. در اینجا برای نمونه می‌توان به زبده التواریخ اثر حافظ ابرو (۱۳۸۰: ۱/ ۲۹۵) اشاره کرد که پیش از تاریخ غیاثی نگاشته شده است. این که غیاث‌الدین بغدادی در توضیح مربوط به «ملک اشرف» هیچ توضیحی نمی‌دهد و در کتابی که برای مخاطبان عراقی نوشته شده تنها این بیت فارسی را می‌آورد، احتمالاً به این دلیل است که آن بیت در عراق نیز مشهور بوده است. زیرا سرنوشت کسی که یک بار به بغداد لشکرکشی نافرجامی داشته، برای اهالی بغداد مهم بوده، و احتمالاً بیتی که مردم تبریز در مرگ ملک اشرف می‌خوانده‌اند، تا بغداد نیز شهرت پیدا کرده بوده است. این بیت که شهرتی مثل گونه دارد، نشان می‌دهد که اهالی بغداد در قرن نهم هجری، با برخی امثال فارسی مرتبط با وقایع تاریخی آشنا بوده‌اند (درباره این بیت، نیز رک: نفیسی، ۱۳۸۳: ۶۹۲). لازم به ذکر است که برخی منابع فارسی مربوط به مثل‌های فارسی، بدون نقل کامل بیت، «اشرف خر» را به معنای فرد حریصی که خود نمی‌تواند از اموالی که برای خودش ذخیره کرده استفاده کند آورده‌اند. حتی در متون تاریخی فارسی، گاهی به جای ملک اشرف از «اشرف خر» استفاده شده است. برای مثال، سمرقندی (۱۳۷۲-۱۳۷۵: ۱/ ۳۲۰) در قرن نهم هجری درباره این واقعه آورده است: «پادشاه [=جانی‌بیک] اشرف خر را قتل کرد». او همچنین در کتابش، تیمورتاش فرزند ملک اشرف را «خرزاده» نامیده است: «خضرشاه، تیمورتاش خرزاده را گرفته پیش سلطان اویس فرستاد» (همو: ۱/ ۳۳۲). نکته جالب این است که غیاث‌الدین یک بار دیگر هنگام بحث درباره حکمرانان آل مظفر، باز به این بیت استناد کرده (الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الثالثة، المظفریه/ آل مظفر، ۱۵۸؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۶۹) و آن را در معنایی به کار برده که پیش از این شرح آن گذشت. بنابراین، این شعر نه فقط در مورد شخص «ملک اشرف»، بلکه می‌توانسته در کتاب‌های تاریخ درباره تمام حاکمان و فرمانروایانی که نسبت به گردآوری زر حریص بوده‌اند استفاده شود.

۲. عبارت ماده تاریخی «نازنین تبریز»: «فتوحه تخشمش خان من دشت قیچاق مع عسکر عظیم و عبر من شروان إلى تبریز و أغار علیها و نهبها و استأسر أهلها فی تلك الشتوه و أخذ جمیع الأموال و رجع من الطريق الذی جاء منه و ذلک فی سנה سبع و ثمانین و سبعمائنه، یجمع ذلک قولهم "نازنین تبریز"» (الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الثانية، الشیخ حسنیة/ الجلائریه، ۱۰۵-۱۰۶؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۳۵)، که درباره این عبارت در توضیح مصحح کتاب آمده که این جمله بر اساس حساب حروف ابجدی، عدد ۷۸۷ است که تأکیدی بر عددی است که پیش از آن عیناً آورده شده است. در واقع غارت شهر تبریز در سال ۷۸۷ق، مربوط به حمله توقتمش (حک ۷۷۸-۷۹۷ق)، فرمانروای دشت قیچاق است که در منابع تاریخی به آن اشاره شده (شامی، ۱۳۶۳: ۹۷-۹۸) و رساله‌ای نیز به زبان فارسی درباره این واقعه نوشته شده است (تاریخ نهب تبریز، ۱۴۰۱: ۳-۵؛ کربلایی تبریزی، ۱۳۴۴-۱۳۴۹: ۲/ ۶۴۰-۶۵۹). عبارت «نازنین تبریز» برای محاسبه ابجدی از واقعه قتل و غارت تبریز، پیش از تاریخ غیاثی، در منابع دیگر فارسی نیز آمده (حافظ

ابرو، ۱۳۸۰: ۲/ ۶۳۴؛ سمرقندی، ۱۳۷۲-۱۳۷۵: ۱/ ۵۷۵. همچنین: رک: تاریخ نهب تبریز، ۱۴۰۱: ۵۱) و احتمال دارد که غیاث‌الدین بغدادی آن را از همان منابع اخذ کرده باشد. این عبارت فارسی یک بار دیگر نیز در کتاب غیاث‌الدین تکرار شده است (الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة، الجغتای، ۱۸۰؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۸۱).

۳. درباره سلطان شیخ اویس جلایری (حک. ۷۵۷-۷۷۷ق) در کتاب آمده است: «و شاعر سلمان ساوجی، و غرقت بغداد فی زمانه فی سنه خمس و سبعین و سبعمائنه، فقال سلمان فی ذلک، بیت:

بسال هفتصد و هفتاد و پنج گشت خراب به آب شهر معظم که خاک بر سر آب»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الثانية،

الشیخ حسنیة/ الجلائریه: ۸۹؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۲۵-۲۲۶)

سراینده این شعر در کتاب مشخص شده، و در دیوان شاعر نیز همراه بیت دیگری به این صورت آمده است:

«به سال هفتصد و هفتاد و پنج گشت خراب به آب شهر معظم که خاک بر سر آب»

دریغ روضه بغداد، آن بهشت آباد که کرده است خرابش جهان خانه خراب»

(سلمان ساوجی، ۱۳۸۹: ۴۲۸)

احتمالاً این بیت سلمان ساوجی، به سبب ظرافتی که در ایجاد تضاد بین دو عنصر «خاک» و «آب» دارد، به بیت مشهوری تبدیل شده بوده و مردم یا فضلالی بغداد با آن آشنایی داشته‌اند.

۴. درباره عاقبت امیر شروان بن شیخ براق منصوری و وقایع مربوط به او یک رباعی آمده که در سایر منابع مورد مراجعه یافت نمی‌شود. در حروف چینی چاپ بغداد، «میکرد» به صورت «مبکرد» و «بریدند سرش» با خطای فاصله‌گذاری به شکل «برید ندرش» انجام شده است. و چنین است رباعی مزبور:

«شروان که به لعب سرفرازی می‌کرد بی خدمت محمود، ایازی می‌کرد

المنّه لله که بریدند سرش و نه به هزار گونه بازی می‌کرد»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الثانية،

الشیخ حسنیة/ الجلائریه، ۱۲۰-۱۲۱؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۴۵)

۵. شعری ماده تاریخی برای مرگ تیمور که در مذمت اوست:

«رفت تمر با عمل زشت و گفت: "لا رحم الله" ورا خاص و عام

هفده شعبان شده تاریخ "آبد فی درک الأسفل بسئس المقام"»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الثانية،

الشیخ حسنیة/ الجلائریه، ۱۳۰؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۵۲)

این شعر که به حساب ابجدی سال ۸۰۷ق را نشان می‌دهد، ظاهراً در منبع دیگری جز تاریخ غیائی نیامده و حائز اهمیّت است. «آبد» در چاپ بغداد به صورت «آبد» ضبط شده که اصلاح شد.

۶. اشعاری از شاه شجاع مظفری و سلطان اویس، که ابتدا صورت تصحیح شده آن عرضه می‌شود: «لما کحل [شاه شجاع المظفری] أباه و سجنه و استقلّ بحکومه الممالک و کان علی عهد السلطان اویس ببغداد، فأرسل إليه هذه الأبيات:

منم که نوبت آوازه صلابت من
نبرده عجز به درگاه هیچ مخلوقی
ابوالفوارس دوران منم شجاع بحق
توراه و رسم پدر گیر ای برادر من

فأجابه السلطان من قول سلمان [الساجی]، شعر:

مکن مکن که پشیمان شوی به آخر کار
ایا شهی که به تشریف عقل موصوفی
ز زیرکان و بزرگان دهر و دانایان
کتاب نظم و تواریخ خوانده‌ام بسیار
نخوانده‌ام نشنیدم ندیده‌ام هرگز

فأجابه الشاه شجاع مژه ثانیه بجواب آخر، شعر:

نسیم خطه شیراز کرتی دیگر
به بارگاه شریف خلیفه ایام
سلام من برسان و بگویش او از من (؟)
مرا تو طعنه مزین گر چه در اوان شباب
مرا اگر چه تو طعنه زندی و بد گویی
که همچنانکه ب...ادم زن پدر را نیز

چو صیت همتم اندر بسیط خاک افتاد
که بر بنای توگل نهاده‌ام بنیاد
که نعل مرکب من تاج قیصرست و قباد
که شوهری بنیاید ز دختر دلشاد

ز مکر روبه پیروز و لشکر بغداد
شهنشهی چوتوا از مادر زمانه نژاد
کسی به مدح و بزرگی خود زبان نگشاد
ز گفته‌های بزرگان نیک نیک نهاد
کسی که چشم پدر کور کرد و مادر ...ا د

میان بیند و روان شوبه جانب بغداد
سر خلیفه شاهان، اویس بن دلشاد
که چشم بد به جلال و جمال تو مرساد
جریمه بخطایی نه اختیار افتاد
به قادری که مرا تخت و تاج شاهی داد
اگر به چنگ من افتی تو نیز خواهم ...اد»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الثالثة،

المظفرية/آل مظفر، ۱۵۰-۱۵۲؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۶۳-۲۶۵)

این سه شعر به صورتی که در تاریخ غیاثی آمده در هیچ منبع دیگری دیده نشده است. برخی از این اشعار، در چند منبع نقل شده که طارق نافع الحمدانی به دو منبع (تذکره الشعراء دولتشاه و روضة الصفا) اشاره کرده، اما بعید است آن منابع جزو منابع غیاث‌الدین بغدادی بوده باشد. طارق نافع الحمدانی در خواندن اشعار نیز اشتباهات متعددی دارد که به این شرح است: بیت ۱، مصرع ۱: «کله» به جای «که»؛ «آوزاه» به جای «آوازه»؛ بیت ۱، مصرع ۲: «صیب» به جای «صیت»؛ بیت ۴، مصرع ۲: «شوهریت نیاید» (یک تصحیح استحسانی نادرست) به جای «شوهری بنیاید»؛ بیت ۶، مصرع ۱: «بنشریف» به جای «به تشریف»؛ بیت ۷، مصرع ۱: «زریر» به جای «ز زیرکان»؛ بیت ۸، مصرع ۱: «بسیاد» به جای «بسیار»؛ بیت ۹، مصرع ۲: «کس که» به جای «کسی که»؛ «او» به جای «و»؛ «کاه» به جای «گاد»؛ بیت ۱۰، مصرع ۲: «دوران» به جای «و روان»؛ بیت ۱۱، مصرع ۲: «بدر» به جای «بد»؛ «مر ساد» به جای «مرساد»؛ بیت ۱۲، مصرع ۱: «دوران» به جای «در اوان»؛ بیت ۱۳، مصرع ۱: «زنی دید کوهی» به جای «زنی و بد گویی»؛ بیت ۱۴، مصرع: «همچنان که» به جای «که همچنانکه»؛ بیت ۱۴، مصرع ۲: «نجیک» به جای «به چنگ». به نظر می‌رسد غیاث‌الدین این اشعار را احتمالاً از اسنادی که در دوران او در بغداد وجود داشته اخذ کرده است. شعر اول شاه شجاع، با تفاوت‌های بسیار زیاد، در دو منبع عهد تیموری وجود دارد (سمرقندی، ۱۳۷۲-۱۳۷۵: ۱/ ۳۶۲؛ حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۱/ ۳۶۰) که به دلیل

تفاوت‌ها، چنان که اشاره شد، بعید است جزو منابع تاریخ غیائی بوده باشد. شعر دوم در دیوان سلمان ساوجی نیامده و از این نظر حائز اهمّیت مضاعف است. شعر سوم نیز در هیچ منبعی به چشم نیامده و پراهمّیت تلقّی می‌شود.

۷. شعری به مناسبت بیان دشمنی‌های حکمرانان فارس و کرمان و یزد در نیمه دوم قرن هشتم هجری: «و علی الدوام کان یقصد بعضهم بعضا، کما قیل: قاله مولانا شرف‌الدین الیزدی، شعر:

نهادند شمشیر بر یک‌دگر شد آشفته آن مملکت سر به سر
شده تنگ ازیشان دل سلطنت که ده پادشا بود و یک مملکت»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الثالثة،

المظفریة/آل مظفر، ۱۶۰؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۷۱)

در اینجا نیز بیت از روی دستنویس دانشکده ادبیات و پس از اصلاح علامه قزوینی تصحیح شده است. زیرا در چاپ بغداد، در مصراع اول و چهارم، اشتباهات متعدّدی وجود دارد که از این قرار است: «نهاد» به جای «نهادند» (مصراع ۱)؛ «که ده یاد شابو دو یک مملکت» به جای «که ده پادشا بود و یک مملکت» (مصراع ۴). مصراع آخر، یک بار دیگر در متن کتاب غیاث‌الدین بغدادی آمده، هنگامی که از انقراض آل مظفر و کشته شدن افراد آن خاندان در اواخر قرن هشتم سخن رفته است (الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الثالثة، المظفریة/آل مظفر، ۱۶۵؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۷۵).

۸. شعری در بیان تاریخ وفات شاه منصور، از آل مظفر:

«شاه عادل شاه منصور آن که [او] در زمین مُلک، تخمِ عدل کشت
چون به ناکام او به دشمن هشت مُلک گشت تاریخ وفاتش "ملک هشت"»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الثالثة،

المظفریة/آل مظفر، ۱۶۵؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۷۵)

این شعر نیز در هیچ منبعی دیده نشده و جزو ابیات مهمّی است که اشاره به سال ۷۹۵ق دارد. همچنین، دو کلمه که در متن چاپی به صورت اشتباه آمده («اتکه» به جای «آن که»؛ «هست» به جای «هشت»)، اصلاح شده است.

۹. ماده تاریخ موزون و کوتاهی در قالب یک جمله غیرشعری برای بیان سال درگذشت شاه شجاع مظفری: «حیف از شاه شجاع» (الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة، الیچغای، ۱۷۹؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۸۱)، که بسیار مشهور است و در منابع بسیاری آمده است (یزدی، ۱۳۸۷: ۵۵۵/۱؛ سمرقندی، ۱۳۷۲-۱۳۷۵: ۵۶۳/۱؛ قزوینی، ۱۳۸۶: ۱۹۵؛ غفّاری کاشانی، ۱۴۰۴ق: ۲۹۰).

۱۰. درباره فتوحات امیر تیمور در هندوستان: «و بعدَ ذلک عزم [الأمیر تیمور] إلى هندوستان، ... و وقع حروب عظیمه و فتح بلده کتور و المولتان و عدّه قلاع، و جرى فی دهلی حرب عظیم مع الأفيال... و کان ذلک يوم الثلاثاء سابع ربيع الثاني سنة ۸۰۱هـ، و قال الشاعر فی ذلک، شعر:

چهارشنبه هفتم، مه ربیع دوم گرفت خسرو صاحب‌قران دهلی را
"ز فتح شاه" که مجموع بشمری تاریخ شود معین و خورشید بود جدی‌آرا
توباژگونگی کار هندوان بنگر ز شدتی که به ایشان رسید سال "رخا"
"ز فتح شاه" و "رخا" هر یکیست هشتصد و یک خود این نهفته نماند ز رای اهل ذکا

ز آبیاری نصرت به باغ دولت شاه به سال "خار" گل فتح هند شد بویا»

غیاث الدین، یکی از ابیات را ترجمه نیز کرده و آورده است: «لکاتبه، ترجمة بیت واحد من ذلک:

أنظر إلى الهند وعكس حالهم جاءتهم الشده في عام الرخا [رخا: ۸۰۱]»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة،

الجعفتای، ۱۹۲-۱۹۴؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۹۰-۲۹۱)

در چاپ بغداد، دو سه اشتباه در قرائت شعر فارسی وجود دارد که اصلاح شد («ز فتح شاه‌وذ خایر یکیست» به جای «ز فتح شاه و رخا هر یکیست»؛ «نهفه» به جای «نهفته» در بیت ۴). این شعر با اندک تفاوتی در ظفرنامه شرف الدین یزدی آمده که جزو منابع غیاث الدین بوده (یزدی، ۱۳۸۷: ۱/ ۹۳۶) و همچنین با تفاوتی بسیار زیاد، در مطلع سعدین نیز دیده می شود (سمرقندی، ۱۳۷۲-۱۳۷۵: ۱/ ۷۷۵).

۱۱. شعر دیگری درباره زمان دقیق یکی از فتوحات امیر تیمور است: «و فی یوم الخمیس ۱۳ رجب سنة ۸۰۴ هـ رحل [الأمیر تیمور] من قرا باغ إلى شمکور واله تاق و فتح قلعة ترنوم و قلعة کماخ و قلعة هاروک و القیصریه و الأنکوریه، و قال مولانا شرف الدین، شعر:

آفرین بر شاه شرقی انتساب	کو چو بر هندوستان شد کامیاب
از دهلی راند پیلان سوی شام	تا کشد از صاحب مصر انتقام
خشیم او بغداد را معدوم کرد	دولتش آهنگ تخت روم کرد
لاجرم قیصر به تعجیل تمام	آمده اینک به پای خود به دام»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة،

الجعفتای، ۲۰۴-۲۰۵؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۹۸)

این شعر -که از معدود اشعار تاریخی است که غیاث الدین به سراینده و منبع اخذ آن نیز اشاره کرده- از ظفرنامه شرف الدین علی یزدی گرفته شده است (یزدی، ۱۳۸۷: ۲/ ۱۱۴۰).

۱۲. شعری تاریخی درباره مرگ امیر تیمور: «مرض الأمير تیمور و تُوفِّيَ ليله الأربعاء ۱۷ شعبان سنة ۸۰۷ ق و الشمس فی ثامن درجة من الحوت، و قال مولانا بهاء الدین جامی هذه الرباعی، رباعی:

سلطان تمور آنکه چرخ را دلخون کرد	وز خون عدوروی زمین گلگون کرد
در هفده شعبان سوی علیین تاخت	فی الحال ز رضوان سر و پا بیرون کرد»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة،

الجعفتای، ۲۱۱-۲۱۲؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۰۳)

این سروده «بهاء الدین جامی» از ظفرنامه گرفته شده است (یزدی، ۱۳۸۷: ۲/ ۱۲۹۴). در پانویس ظفرنامه درباره این شعر تاریخی چنین آمده: «چنانچه سر و پای کلمه رضوان را برداریم "ضوا" باقی می ماند که به حساب ابجد ۸۰۷ می شود». در چاپ حبیب السیر (خواند امیر، ۱۳۸۰: ۵۳۵/۳) نام سراینده رباعی به تصحیف، «مولانا بهاء الدین حاجی» ثبت شده است. خطای «یاخت» به جای «تاخت» نیز در چاپ بغداد مشهود است که اصلاح شد.

۱۳. شعری در موضوع نجوم و هیأت، که غیاث‌الدین خود در آن موضوع تخصص داشته است: «ذکر مولانا شرف‌الدین الیزدی فی تاریخ تیمور: "إن طالع شاهرخ كان القوس و كانت الشمس بالسنبلة بالعاشر، و المشتري فی المیزان بالحادی عشر. لاجرم كان الناس مرفهين مرتاحين"، كما قال الشاعر، شعر:

چو در برج میزان رود مشتری شود دور چون دور پیغمبری»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة، الجغتای، ۲۱۶؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۰۶)

این شعر در ظفرنامه یزدی و همچنین در هیچ یک از متون تاریخی پیش از قرن نهم به زبان فارسی یافت نشد، و احتمالاً غیاث‌الدین آن را از یکی از منابع نجومی فارسی گرفته است. در مصرع نخست، «رد» به جای «رود» چاپ شده که اصلاح شد. ۱۴. مطلبی درباره حرکت شاهرخ به سوی بغداد، که جهانشاه بن قرايوسف او را به یاری طلبیده، و این طور خواسته که شاهرخ، در محاربه با میرزا «اسپند»، به او کمک کند: «و كان فی هذا التاريخ، أخذ جهانشاه بغداد. فإن "اسپان" كان قد كثرت الشكايات علیه إلی شاهرخ، و حوّه علی المسير علیه إلی بغداد، و قال شاعرهم، شعر:

کوس رحلت را سوی بغداد باید کوفتن بهر دفع درد سر اسپند باید سوختن»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة، الجغتای، ۲۱۹؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۰۸)

این شعر در برخی منابع متأخر نیز آمده است (تبریزی، ۱۳۸۸: ۲۰۳).

۱۵. شعری تاریخی درباره مرگ شاهرخ: «و حين وصل شاهرخ إلی الری، و ذلك فی سنه خمسین و ثمان مائه، تُوفّي هناك لعلّه كانت به، و قيل فی ذلك، رباعی:

سلطان زمان شاهرخ آن مظهر نور در هفصد و هفتاد و نه آمد به ظهور
در هشتصد و هشت شد به شاهی مشهور در هشتصد و پنجاه شد از دار غرور»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة، الجغتای، ۲۲۰؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۰۹)

این شعر در چند منبع تاریخی آمده (قزوینی، ۱۳۸۶: ۲۲۲؛ بدلیسی، ۱۳۷۷: ۹۸/۲؛ مجدی، ۱۳۴۲: ۹۴۷؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۹: ۴۹۳؛ راقم سمرقندی، ۱۳۸۰: ۵۳) که البته هیچ یک متعلق به قبل از زمان حیات غیاث‌الدین نیست، و از سویی در ظفرنامه یزدی که جزو منابع غیاث‌الدین بوده نیز وجود ندارد. بنابراین، مشخص نیست که او آن را از چه منبعی نقل کرده است. در چاپ بغداد این خطاها در ضبط بیت مشهود است: «هفتد» به جای «هفصد»؛ «هشتد» به جای «هشصد»؛ «شد دار» به جای «شد از دار».

۱۶. شعری درباره مهارت الغبیک در امور علمی: «و كان [الغبيك بن شاهرخ] عالمًا عادلاً، خصوصًا فی علم الهیئه و الهندسه و الرياضیات، و قيل فيه شعر:

چون الغبیک به علم هندسه یافت نبود در هزاران مدرسه»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة، الجغتای، ۲۲۱؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۱۰)

در چاپ بغداد، یک کلمه از این شعر در مصرع دوم اشتباه خوانده شده («بنود» به جای «نبود») که در اینجا اصلاح شد. این شعر در منابع پیش از دوره حیات غیاث الدین یافت نشد، اما در دو منبع از قرن دهم هجری وجود دارد (غفاری کاشانی، ۱۴۰۴ق: ۳۳۹؛ قزوینی، ۱۳۸۶: ۲۲۴).

۱۷. شعری نادر و یافت‌ناشدنی در منابع دیگر، درباره وقایع روی داده میان الغیبیک و فرزندش عبداللطیف که خطاهای متعددی در چاپ بغداد دارد («بدادر» به جای «برادر»؛ «ید» به جای «بد»؛ «داز» به جای «از»؛ «جوانی انی» به جای «جوانی»؛ «برنحوزده» به جای «برنخورد»): «فسار عبداللطیف وراء أبيه، فالتقاء و وقع الحرب بينهما، و انكسر عسكر الغيبیک، ففسار عبداللطیف فی أثره إلی سمرقند و ققظه و قتله، و قتل أخاه عبدالعزيز و حکم فی سمرقند، شعر:

هم برادر هم پدر را کشت و مُرد کار بد کرد از جوانی بر نخورد

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة، الچغتای، ۲۲۴؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۱۲)

۱۸. شعری تاریخی درباره وفات الغیبیک: «و کانت وفاه الغیبیک عاشر شهر رمضان سنه ثلاث و خمسين و ثمان مائه، قطعه:

شاه مغفور الغیبیک علیه الرحمه آن که او را به‌سوی کعبه مقصود رساند
راست در عاشر ماه رمضان گشت شهید خلق را ماتم او بر سر آتش بنشانند
اگر ای دل ز تو تاریخ وفاتش پرسند گوی: ای بیخبران دور الغیبیک نمانند

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة، الچغتای، ۲۲۵؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۱۲)

آنچه تذکر آن ضروری به نظر می‌رسد این است که در سایر منابعی که شعر مزبور در آن‌ها نقل شده، مصرع اول چنین است: «آن که خود را به‌سوی کعبه مقصود رساند» (قزوینی، ۱۳۸۶: ۲۲۵؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۹: ۵۱۹؛ مجدی، ۱۳۴۲: ۹۴۹).

۱۹. تصنیف یا یک «نقش» بسیار ارزشمند و مهم دارای ارزش تاریخی از زبان کودکان هرات درباره مرگ بابر بن بایسنغر، که پس از اصلاح خطاهای جزئی چاپ بغداد («پنیر» به جای «سر»؛ «جشمه سپه» به جای «چشم سیه») چنین است: «ثم إنَّ بابر استمرَّ حاکما بهراه و کانت گهرشاد جدته أمَّ أبيه بهراه، فأسقتة سمًا فی الشراب فمات، و ذلک فی سنه إحدى و ستين و ثمان مائه، فقالت "یتیمان هرات" فی ذلک نقشا:

چرا رفتی به بلخ! چرا خوردی شراب! سر دادی به بادا بابر! های! حادر باش، حادر باش! حادر چشم سیه می‌باش!

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة، الچغتای، ۲۲۸؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۱۵)

موسیقی و ملودی این تصنیف مشخص نیست و برخی کلمات آن نیز در متن چاپ بغداد و همچنین دستنویس دانشکده ادبیات، احتمالاً اشتباه ثبت شده که موقتاً به صورت قیاسی تصحیح گردید. در این سطور دو اصطلاح مهم وجود دارد. یکی واژه «نقش» است که طبق ضبط برخی فرهنگنامه‌ها «جنسی از سرود قوالان که وضع کرده خراسانیان است» (دهخدا، ذیل «نقش»، به نقل از: ناظم الاطباء، آندراج و غیاث اللغات)، و دهخدا در یادداشت‌های شخصی خود در تعریف‌نگاری برخی واژه‌ها، معنای زیر را نیز برایش قائل شده است: «قول، ترانه، تصنیف (یادداشت مؤلف): "مطرب عشق عجب ساز و نوائی داردا نقش هر نغمه که زد راه به جائی دارد" (حافظ). "حافظ شربتی در علم موسیقی علم بود و نقش‌ها و تصنیف‌های او در میان مردمان مشهور است"

(یادداشت مؤلف از مجالس النفايس) «(دهخدا، ذیل «نقش»). از مشهورترین شواهد این اصطلاح، شاید این بیت از حافظ باشد: «بی‌خبرند زاهدان، نقش بخوان و لا تَقُلْ! مستِ ریاست محتسب، باده بده و لا تَحَفْ» که شاعر در آنجا طبق سبک شناخته‌شده خویش («ایهام تناسب»)، به این اصطلاح نیز توجه داشته و آن را با اصطلاح «قول» که در فعل «لا تَقُلْ» نهفته، به معنای اصطلاحی در موسیقی، دارای شبکه‌ای از تناسب‌ها به کار برده است. پیش از این، به وجود این «قول» یا تصنیف در منبع حاضر، یعنی تاریخ غیائی، توجه داده شده است (رک: شفیع کدکنی، ۱۳۸۵: ۷-۱۳. همچنین نیز رک: همو، ۱۳۹۷: ۲/ ۳۴۰-۳۴۱، ۳/ ۱۹۶؛ گلچین معانی، ۱۳۸۰: ۷۲، که حاوی اصطلاح «نقش‌گو» است که مصحح آن را به‌درستی ثبت کرده و توضیح داده که در بهار عجم، به‌خطا، به‌صورت «نقشگر» آمده، و این بیت، جزو شعری ۵بیتی در همین منبع است: «به صوت و نقش می‌خواند به بزم می‌حریفان را/ عمل خوبست بر قول بُت شیرین‌ادای من»).

واژه مهم دوم در این تصنیف، «حادر» است که به معنای «دوراندیش و عاقبت‌اندیش، محتاط، بیمناک و حازم» است و واژه‌ای است که در منابع مکتوب و بافت نوشتاری کمتر به کار می‌رود و اکنون در برخی لهجه‌ها یا گویش‌های ایران از جمله سیرجان و کرمان کاربرد دارد (سریزدی، ۱۳۸۰: ۱۳۱؛ دیماری، ۱۳۹۰: ۲۱۷). اهمیت کاربرد این واژه در شعر حاضر در آن است که نشان می‌دهد که واژه مزبور در زبان عامیانه هرات در قرن نهم هجری نیز رواج داشته است.

۲۰. یک شعر در موضوع «معمّا» درباره بابر: «و لم یذكر مولانا شرف‌الدین [علی الیزدی] فی جمیع مصنفاته الثلاث، الحلل الكبير والصغير و المناظر، معمى واحد باسم بابر، لآئه كان عدو ولي نعمته السلطان محمد. و أمّا مولانا عبدالرحمن الجامی، فقد قال كثيره فی اسم بابر، لآئه ولي نعمته، و قال كاتبه، مؤلف هذا الكتاب، فی اسم بابر اتفاقا، جواب لبعض معميات مولانا عبدالرحمن: چشم مستش تا ز جام ابرویش نوشد شراب / گر کباب از دل کنیم از بهر او باشد صواب»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة،

المجتمعات، ۲۲۸-۲۲۹؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۱۵)

درباره این شعر که در منابع موجود یافت نشد می‌توان حدس زد که سراینده اصلی آن یا خود غیاث‌الدین بغدادی است (با در نظر گرفتن «هذا الکاتب» برای خود او)، و یا او آن را از منبعی دیگر نقل کرده که عبارت «هذا الکاتب» عیناً به‌صورت امانت‌دارانه از آنجا به کتاب بغدادی راه یافته است؛ تردیدی که به‌درستی در چاپ بغداد نیز مطرح شده است. در چاپ بغداد، «کنم» به جای «کنیم» آمده و «شراب» (کذا، مکرراً) به جای «صواب».

۲-۲-۲. اشعار فارسی دارای کاربرد ادبی یا مثل

اشعاری که در این بخش نقل خواهد شد، حکمت‌گونه و دارای ارزش مثلی است، و بیشتر برای این هدف در کتاب درج شده تا ارزش ادبی کتاب را بالا ببرد.

۱. «فمضى البستاني إلى قرايوسف وأخبره فجاءوا إليه و حملوه إلى قرايوسف فعاتبه على كسر العهد و الميثاق و قال، شعر:

من دانستم که عهد و پیمان را تو / خواهی شکنی، ولی بدین زودی نه»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الثانية،

الشيخ حسنيه/ الجلائرية، ۱۳۵؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۵۵)

این رباعی، سروده شاعر ناشناسی است که دست کم در اوایل قرن هشتم هجری شهرت داشته و آن را در یک منبع از رباعیات قدیم فارسی شناسایی کرده ایم (مجموعه شماره ۲۰۵۱ ایاصوفیا: ۲۷۷ الف). متن کامل رباعی، که تفاوت اندکی با بیت موجود در تاریخ غیاثی دارد، چنین است:

ای از تو مرا امید بهبودی نه با ما تو چنان که پیش از این بودی نه
من دانستم که عهد و پیمان مرا در هم شکنی ولی بدین زودی نه

همچنین در قرون بعدی، برخی ادبا و فضلا آن را در آثار خود نقل کرده اند (رک: شیخ بهایی، ۱۲۹۶ق: ۴۶۶؛ سعدالدین افندی، ۱۲۷۹ق: ۲۸۲). در چاپ بغداد، «شکنتی» به جای «شکنی» حروفچینی شده که خطاست.

۲. بخشی از نامه کوتاهی که یکی از حکمرانان آل مظفر در نیمه دوم قرن هشتم هجری، یعنی سلطان ابواسحق بن اویس بن شاه شجاع حاکم سیرجان، برای یکی از بزرگان در خراسان فرستاده و در آن یک بیت پراحساس و نیز یک قطعه چندبیتی مشهور را به کار برده است: «و کتب شاه ابواسحق إلی خدمه خواجه غیاث الدین محمد بن هبه الله البحرآبادی هذه الرقعه بالفارسی یشکو من آل مظفر و أحوالهم: شعر:

شرح شوقم کجا تواند داد قلمی کز دلم شکسته ترست؟

فیا لها قصه فی شرحها طول. از استیلای ابن مظفر در ملک فارس و سبب مخالفت جمعی محرمان و معتبران و معتمدان که ارکان دولت ما بودند چه گویم و چه نویسم؟ شعر:

سالها خاطر مرا ز نشاط هیچ پروای قیل و قال نبود
ماه طبعم غم خسوف نداشت مهر عیش مرا زوال نبود
چرخ می خواست تا کند ستمی لیکنش مکنست و مجال نبود
آخر الامر آنچه خواست بکرد به طریقی که در خیال نبود

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الثالثة،

المظفریة/ آل مظفر، ۱۶۱؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۷۱-۲۷۲)

در چاپ بغداد، در این بخش چهار اشتباه وجود دارد که تصحیح شد (بیت ۱، مصرع ۱: «مزار» به جای «مرا ز»؛ بیت ۱، مصرع ۲: «برای» به جای «پروای»؛ بیت ۲، مصرع ۱: «خوف» به جای «خسوف»؛ بیت ۳، مصرع ۲: «لینکش» به جای «لیکنش»). بیت اول، در واقع بسیار شبیه به بیتی از خاقانی (۱۳۸۲: ۶۲) است:

نقش امید چون تواند بست قلمی کز دلم شکسته ترست؟

بیت به شکل مشابه با متن ما، در منابع دیگر نیز آمده است. برای مثال، عبدالقادر بدآونی (۱۳۷۹-۱۳۸۰: ۲/ ۲۵۳) در دوره های بعدی آن را به صورت زیر آورده اند:

شرح وصفش کجا تواند کرد خامه ای کز دلم شکسته ترست؟

شعر دوم (سالها خاطر مرا...) هم شعر بسیار مشهوری بوده که به تنی چند از ادبا و صاحب منصبان قرن هشتم هجری منسوب شده است. این شعر که با اندک تفاوتی در ضبطها، در دستنویس های دیوان ابن یمین فریومدی (۷۶۹ق) ثبت شده (ابن یمین، ۱۳۱۸: ۵۸، همو، ۱۳۴۴: ۳۸۷)، در مجمع الانساب (نگاشته ۷۳۲ق) در بخش مربوط به اعدام خواجه رشیدالدین

فضل الله همدانی در ۷۱۸ق، از زبان او بیان شده و به او انتساب یافته (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۲۷۹). نیز رک: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱۴۸۲/۳ که فارغ از پذیرش چنین انتسابی (یعنی پذیرفتن این که برخی حکمرانان و وزرا، هنگام قتل، شعری کوتاه را بر زبان رانده باشند یا نه)، شاید انتسابش به ابن‌یمین را زیر سؤال ببرد. در واقع وجود این شعر به نام «خواجه رشیدالدین» در مجموعه اسکندری (تدوین و کتاب‌پردازی شده در ۸۱۳-۸۱۴ق در کارگاه نسخه‌پردازی اسکندر میرزا تیموری) نیز که ضبط‌های متفاوتی نسبت به مجمع الانساب دارد (مجموعه اسکندری، ۸۱۳-۸۱۴ق: ۱۶۶ب)، نشان می‌دهد که نسبت دادن این شعر به خواجه طرفداران زیادی داشته است. سه منبع شعری نیز وجود دارد که شعر را به فرزندان خواجه نسبت می‌دهد که یکی از آنها سفینه سده هشتمی شماره ۹۰۰ در کتابخانه مجلس است که شعر را به نام «خواجه ابراهیم خواجه رشید» آورده (سفینه ۹۰۰ مجلس، ۸ق: ص ۴۹۶، با عنوان «خواجه ابراهیم خواجه رشید گوید». سعید نفیسی نیز این شعر را از روی همین منبع، در تذکره چاپ‌نشده خود درج کرده است {رک: نفیسی، ۱۳۰۱: ۱}، و گروه دیگر شامل سفینه انیس الخلو و مجموعه سفینه «۳۴۲۳عربی» کتابخانه ملی پاریس از سده نهم هجری است که شعر را با عناوین زیر به غیاث‌الدین محمد وزیر فرزند دیگر خواجه رشیدالدین نسبت داده است: «للمصاحب الشهيد غياث‌الدین محمد طاب ثراه» (ملطوی، ۱۶۶ب)، و «للمصاحب المرحوم غياث‌الدین امیر محمد رشید رحمه الله» (رفاعی، ۹ق: ۳۶۱الف). اما شاید بتوان تصوّر کرد که شعر از شمس‌الدین درود باشد که دو نمونه از قدیم‌ترین منابع ما آن را به نام او ثبت کرده است (رک: کاشی، ۸ق: ۱۹۶الف-۱۹۶ب، با عنوان «شمس درود»؛ و سفینه سده هشتمی متعلق به باقر ترقی، معرفی شده در: افشار، ۱۹۹۰م: ۱۱۹، با عنوان «شمس‌الدین الدروید بیهقی معرف به درود»).

۳. شعری به مناسبت توضیحی که درباره دفن تیمور در زیر پای سید برکه، از شرفاء مکه و مرشد معنوی تیمور و کسی که در تمام دوران حیاتش مصاحب و هم‌نشین تیمور بوده است:

«یعنی که هر کسی به شفیع زنده دست مائیم و دست و دامن اولاد مصطفی»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة، الجفتای، ۱۷۵؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۲۷۹)

می‌دانیم که سراینده بیت سعدی (۱۳۲۰: ۳-مواعظ) است و البته آغاز مصرع نخست در اصل «فردا که هر کسی...» است. آنچه در اینجا حائز اهمیت است یکی آن است که توضیح غیاث‌الدین در این بخش و شعر سعدی، هر دو در ظفرنامه وجود دارد و احتمالاً از آنجا اخذ شده است (یزدی، ۱۳۸۷: ۱/۳۹۱)؛ و مطلب دوم آن که در بسیاری دستنویس‌های کلیات سعدی که در اختیار فروغی قرار داشته، مصرع دوم به «دامن معصوم مرتضی» ختم شده و فروغی نیز همان را در متن قرار داده است، اما از قدیم، برخی متون ضبط ظفرنامه و یا ضبط‌های مشابه آن را داشته‌اند (برای نمونه، رک: یوسف اهل، ۱۳۵۸: ۲/۲۹۸، که در آنجا به این صورت ثبت شده: «فردا که هر کسی به شفیع زنده دستا دست معین و دامن اولاد مصطفاست»).

۴. در بیان ماجرای بین «اسپان» و «شاهرخ»، بیت مشهور «برهانی»، پدر امیرمعزی (رک: نظامی عروضی، ۱۳۸۵: ۶۶)، به مناسبت به کار رفته، و صورت صحیح آن که در چاپ بغداد مغلوپ ثبت شده («من رفتم و فوزند من آمد خلف صدق او رانجدا و نجد او سبردم»)، چنین است: «فلما علم اسپان بذلک، استعطف قلب شاهرخ بالتحف و الهدایا و المراسلات المتضمنه صدق الإخلاص و فرط الإختصاص، فحصل بينهما الصفاء و الوداد، حتی جعله بعد موته وصياً لولده و أرسل إلیه بان، شعر:

من رفتم و فرزند من آمد خلف صدق او را به خدا و به خداوند سپردم»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الرابعة، الجفتای، ۲۱۹-۲۲۰؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۰۸)

۵. نقل بیتی در بیان آن که جنایات فرد، در نهایت گریبان او را خواهد گرفت:

«چو بد کردی مباش ایمن ز آفات که واجب شد طبیعت را مکافات»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الخامسة،

قراقرینلو، ۲۵۹؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۴۰)

که بیت مشهوری است از منظومه خسرو و شیرین (نظامی گنجهای، ۱۳۹۲: ۵۰۵)، و باز محتمل است که غیاث الدین آن را از ظفرنامه اخذ کرده باشد (یزدی، ۱۳۸۷: ۱/ ۲۶۰)؛ هر چند کاربرد بیت حاضر در منابع قدیم، فراوان بوده و بارها به شیوه مثل در متون تاریخی و جز آن به کار رفته و گردآوری شواهد آن مجال مستقلی می طلبد. در چاپ بغداد «امات» به جای «آفات» حروفچینی شده که صحیح نیست.

۶. مصرعی مثل گونه در بیان آنکه نمی توان احساسات را پنهان کرد:

«در سوخته پنهان نتوان داشتن آتش»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الخامسة،

قراقرینلو، ۲۷۱؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۵۲)

و می دانیم که مصرع حاضر، بخشی از یک غزل سعدی به مطلع «زان گه که بران صورت خوبم نظر افتاد از صورت بی طاقتیم پرده برفتاد» است (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۲۵-۱۲۶). صورت مغلوط چاپ بغداد چنین است: «در سوخته نهان نتوان داشین آتش».

۷. نقل بیتی در این موضوع که گاه تصمیمی اتخاذ می شود که موجب هلاکت است:

«چو تیره شود مرد را روزگار همه آن کند کش نیاید به کار»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الخامسة،

قراقرینلو، ۲۸۶؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۶۵)

هیچ بعید نیست این بیت مشهور که به یکی از منظومه های حماسی قدیم فارسی تعلّق دارد (کوسج، ۱۳۸۷: ۱۴۳) نیز از طریق ظفرنامه (یزدی، ۱۳۸۷: ۱/ ۴۷۶) به اثر غیاث الدین راه یافته باشد. صورت مغلوط چاپ بغداد چنین است: «جو تیره شوه دمر دراروزکارا همه آن کند کش نباید بکار».

۸. شعری مشهور از گلستان سعدی (۱۳۷۴: ۶۷)، که غیاث الدین آن را در بدگویی از جهان شاه، دقیقاً با ضبط زیر (دارای یک

«و» بعد از «فتنه ست»؛ و «وان که باشد این چنین بیداریش» به جای «وان که خوابش بهتر از بیداریست»)، نقل کرده است:

«ظالمی را خفته دیدم نیمروز گفتم این فتنه ست و خوابش برده به

وان که باشد این چنین بیداریش آنچنان بدزندگانی مرده به»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الخامسة،

قراقرینلو، ۲۹۵؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۷۳)

چنین است صورت مغلوط واژه هایی از این شعر در چاپ بغداد: «خوایش» به جای «خوابش»؛ «یه» به جای «به»؛ «انیچین» به جای «اینچنین»؛ «بدر ندکالی» به جای «بدزندگانی».

۹. شعری از سراینده ای ناشناس، در بیان پرهیز دادن حاکمان از ستم گری:

که آخرش بزه باشد ترا ویم [ظ: ندیم] عذاب که آخرش بزه باشد ترا ویم [؟؛ ظ: ندیم] عذاب

تو خفته وانکه برو جور کرده‌ای بیدار دعا کننده و جبار سخت گیرد و خوار [کذا]»
 (الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الخامسة، قراقوینلو، ۲۹۶؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۷۳)
 و به این شرح است صورت مغلوط واژه‌هایی از این شعر در چاپ بغداد: «بحور وستاب» به جای «به جور شتاب»؛ «برد» به جای «برو»؛ «کزده» به جای «کرده».
 ۱۰. نقل مصرعی در بیان این که ظالمان متکبر به دست فرومایه‌ترین افراد کشته می‌شوند (در چاپ بغداد، «یشه» به جای «پشه» و «کلسه» به جای «کاسه»):

«به نیم پشه دهد کاسه سر نمرود»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الخامسة، قراقوینلو، ۲۹۸؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۷۵)
 ۱۱. نقل دو بیت، شاید از یک قصیده یا غزل، و یا حتی یک قطعه مستقل، در توصیه به عدل و انصاف و اخلاق به حکمرانان:

«به خازن گر دهی درّی که در درج امانت نه چو خازن بشکند آن را به صد دردش برنجانی
 دل چندین مسلمان را سپرد ایزد به تو مشکن مبادا کین سخن روزی فراز آید فرومانی»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الخامسة، قراقوینلو، ۳۰۱؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۷۸)
 شعر در هیچ منبعی یافت نشد و تصحیح آن نیز از روی اصلاحاتی میسر شد که در حاشیه دستنویس اقبال، یا به خط قزوینی و یا به خط او صورت گرفته است. و چنین است خطاهای موجود در چاپ بغداد: «ازا» به جای «آن را»؛ «بصد ردشن» به جای «به صد دردش»؛ «سلمان» به جای «مسلمان»؛ «سرد ایزد تبو» به جای «سپرد ایزد به تو».

۱۲. بیتی در تأیید آن که اشرار، روزی به بدترین شکل هلاک خواهند شد:

«شرانگیز هم در سر شر شود چه / چو کژدم که با خانه کمتر شود»

ضبط این بیت سعدی (۱۳۷۵: ۶۲) در بیشترین دستنویس‌های مورد مراجعه یوسفی، مصحح برترین چاپ بوستان سعدی‌نامه، «رود» است، اما در برخی دستنویس‌ها نیز «شود» ضبط شده است (همو: ۴۳۵). این بیت هم می‌تواند مستقیم از بوستان سعدی گرفته شده باشد و هم این که فرض اخذ آن از ظفرنامه محتمل است، زیرا در اثر اخیر به همین ضبط «شرانگیز... شود / ... شود» ثبت شده (یزدی، ۱۳۸۷: ۱/ ۶۶۹)، و این در حالی است که در برخی منابع تاریخی دیگر به جای «شرانگیز»، «بداندیش» آمده (حافظ ابرو، ۳: ۱۳۸۰/ ۳۲۶) که غیاث‌الدین نمی‌تواند آن را از آن‌ها اخذ کرده باشد.

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة الخامسة، قراقوینلو، ۳۱۸؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۳۹۵)

۱۳. بیتی در بیان پیوستن مردم به صاحبان درهم و دینار:

«این دغل مردکان که می‌بینی مگس‌انند گـرد شـیرینی»

(الکاتب البغدادی، ۱۹۷۵م: الفصل الخامس، فی أخبار الترك و المغول، الطائفة السادسة، ترکمان البیاندریه و هم آغ‌قوینلو، ۳۸۰؛ همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ۴۴۴)

۳. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تمرکز بر بررسی و تصحیح اشعار فارسی موجود در التاریخ الغیائی غیاث‌الدین عبدالله بغدادی، کوشیده است سهم زبان و ادب فارسی را در یکی از منابع مهم تاریخ‌نگاری عربی سده نهم هجری آشکار سازد. شماری از این ابیات، مثل وار به کار رفته و شماری دیگر نیز در قالب ابیاتی اطلاع‌رسان و در راستای تکمیل مباحث تاریخی در کتاب درج شده است. تحلیل دقیق این اشعار نشان می‌دهد که نویسنده که احتمالاً جایگاه والایی در میان دبیران و موزخان بغداد داشته، با میراث ادبی فارسی به‌خوبی آشنا بوده و از آن در بیان نکات تاریخی، اخلاقی و اجتماعی بهره گرفته است. این اشعار نه تنها نشانگر نفوذ فرهنگی و زبانی ایران در قلمرو عراق آن روزگار است، بلکه گواهی است بر دوزبانی بودن محیط ادبی بغداد در اواخر قرن نهم هجری. از سوی دیگر، بررسی تطبیقی دستنویس اصلاح‌شده به‌دست علامه محمد قزوینی با چاپ بغداد - که به‌صورت مغلوپ از روی تک‌نسخه بغداد تهیه شده - نشان می‌دهد که بخش قابل‌توجهی از اشعار نیازمند بازبینی علمی و انتقادی است. در نتیجه، این پژوهش می‌تواند گامی در جهت فراهم‌آوردن بستری برای انتشار تصحیح انتقادی و معتبرتری از التاریخ الغیائی و نیز شناخت عمیق‌تر از پیوند شعر فارسی با تاریخ‌نگاری اسلامی باشد.

منابع

- ابن‌یمین فریومدی (۱۳۱۸)، دیوان قطعات و رباعیات، با تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، طهران: کتابفروشی مروج.
- همو (۱۳۴۴)، دیوان، به تصحیح و اهتمام حسینعلی باستانی راد، تهران: کتابخانه سنائی.
- افشار، ایرج (۱۹۹۰م)، «بیاض ۷۵۴-۷۸۸ و بعد»، عابدی‌نامه، پیاس خدمات... سید امیر حسن عابدی، ترتیب: نورالحسن انصاری- اظهر دهلوی- شریف حسین قاسمی، دهلی، صص ۱۱۶-۱۲۰.
- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد دقاقی اصفهانی (۱۳۸۹)، عرفات العاشقین و عرصات العارفین (ج۸)، تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری- آمنة فخر احمد، تهران: میراث مکتوب، با همکاری کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- بداؤنی، عبدالقادر (۱۳۷۹-۱۳۸۰)، منتخب التواریخ (ج۳)، به تصحیح مولوی احمدعلی صاحب، با مقدمه و اضافات توفیق هـ سبحانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بدلیسی، شرف‌خان بن شمس‌الدین (۱۳۷۷)، شرفنامه (ج۲)، تاریخ مفصل کردستان، تصحیح: ولادیمیر ولیامینوف زرنوف، تهران: اساطیر.
- تاریخ نهب تبریز (۱۴۰۱)، نویسنده‌ای گمنام، تصحیح سید سعید میرمحمدصادق، تهران: سنگلج.
- تبریزی، محمدکاظم بن محمد (۱۳۸۸)، منظر الاولیاء (در مزارات تبریز و حومه)، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- حافظ ابرو (۱۳۸۰)، زبدة التواریخ (ج۴)، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: سید کمال حاج‌سیدجوادی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- الحسینی، جلال‌الدین عبدالله بن شرفشاه (۱۴۳۸ق/ ۲۰۱۷م)، منهج الشیعه فی فضائل وصی خاتم الشریعه، تحقیق: أحمد الشیخ جاسم الساعدی، كربلاء المقدسه: شعبه التحقیق، قسم الشؤون الفکرية والثقافية، العتبة الحسينية المقدسه.
- خاقانی شروانی (۱۳۸۲)، دیوان، تصحیح ضیاء‌الدین سجادی، تهران: زوار، هفتم.
- خواند امیر (۱۳۸۰)، تاریخ حبیب السیر (ج۴)، زیر نظر محمد دبیر سیاقی، تهران: خیام، چاپ چهارم.
- الدرایتی، مصطفی (۱۴۳۹ق/ ۱۳۹۶ش)، معجم المخطوطات العراقیه (ج۲۰)، طهران: منشورات منظّمه الوثائق و المكتبة الوطنیه فی الجمهوریة الإسلامیه ایرانیه، بمعاونه دیوان الوقف الشیعی و مؤسسه کاشف الغطاء العامه، الطبعة الأولى.
- دیمار، محمدرضا (۱۳۹۰)، فرهنگ لغات و اصطلاحات عامیانه مردم شهرستان کرمان، همدان: سپهر دانش.
- راقم سمرقندی (۱۳۸۰)، تاریخ راقم، تصحیح منوچهر ستوده، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- رضازاده لنگرودی، رضا (۱۳۸۰)، «تاریخ غیاثی»، دانشنامه جهان اسلام (ج۶)، زیر نظر غلامعلی حدّاد عادل، تهران، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، صص ۲۳۶-۲۳۹.
- رفاعی، عبدالعلی بن محمود بن قاسم (ق۹)، مجموعه/ سفینه، دستنویس کتابخانه ملی پاریس، شماره ۳۴۲۳-عربی.
- رمضان ششن (۱۹۹۷م)، مختارات من المخطوطات العربیه النادره فی مکتبات ترکیا، استانبول: وقف الأبحاث للتاریخ و الفنون و الثقافه الإسلامیه (ایسار).
- سرزیدی، محمود (۱۳۸۰)، نامه سیرجان (واژه‌ها و اصطلاحات لهجه سیرجانی)، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- سعدالدین افندی (۱۲۷۹ق)، تاج التواریخ (ج ۱)، استانبول: طبعخانه عامره.
- سعدی (۱۳۲۰)، کلیات، به اهتمام محمدعلی فروغی، طهران: کتابفروشی و چاپخانه بروخیم.
- همو (۱۳۷۴)، گلستان، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی، چاپ چهارم.
- همو (۱۳۷۵)، بوستان/ سعدی‌نامه، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی، چاپ پنجم.
- همو (۱۳۸۵)، غزل‌های سعدی، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: سخن.
- سفینه ۹۰۰ مجلس (۸ق)، دستنویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- سلمان ساوجی (۱۳۸۹)، کلیات، مقدمه و تصحیح: عباسعلی وفاپی، تهران: سخن.

سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۷۲-۱۳۷۵)، مطلع سعدین و مجمع بحرین (۴ج)، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

شامی، نظام‌الدین (۱۳۶۳)، ظفرنامه، از روی نسخه فیلیکس تاور، با مقدمه پناهی سمنانی، تهران: بامداد.
 شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد (۱۳۶۳)، مجمع الانساب، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
 شفیعی کدکنی، محمد رضا (۱۳۸۵)، «نقش بخوان و لا تفل»، ماهور، س ۹، ش ۳۳، پاییز ۱۳۸۵، صص ۷-۱۲.
 همو (۱۳۹۷)، این کیمیای هستی (۳ج)، درباره حافظ، تهران: سخن.

شیخ بهایی، بهاء‌الدین محمد بن حسین جبل عاملی (۱۲۹۶ق)، کشکول (۵جلد در یک مجلد)، تصحیح نجم‌الدوله، طهران: چاپ سنگی.
 صدرایی خوئی، علی - ابوالفضل حافظیان بابلی (۱۳۸۸)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی آیه‌الله گلپایگانی (۸ج)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

غفاری کاشانی، احمد بن محمود (۱۴۰۴ق)، تاریخ نگارستان، تصحیح مرتضی مدرّس گیلانی، تهران: کتابفروشی حافظ.
 قزلبوط، علی‌الرضا - احمد طوران قزلبوط (۲۰۰۱م/۱۴۲۲ق)، معجم تاریخ التراث الإسلامي في مکتبات العالم (۶ج)، قیصری (ترکیا): دار العقبة.
 قزوینی، یحیی بن عبداللطیف (۱۳۸۶)، لب التواریخ، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
 [الکاتب البغدادی، غیاث‌الدین عبدالله بن فتح‌الله] (۱۹۷۵م)، التاریخ الغیائی، الفصل الخامس، من سنه ۶۵۶-۸۹۱هـ/۱۲۵۸-۱۴۸۶م،
 دراسة و تحقیق: طارق نافع الحمدانی، بغداد: مطبعة أسعد، ساعدت جامعه بغداد علی نشره، ۱۹۷۵م.

همو، دستنویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: شماره «۱۳۴ج» (منتقل شده به کتابخانه مرکزی)، استنساخ شده توسط عباس عزّاوی
 به سفارش عباس اقبال آشتیانی، بی تاریخ (تاریخ استنساخ تقریبی: شهریور ۱۳۲۵/رمضان ۱۳۶۵ق)، ۲۲۶ برگ.

کاشی، عبدالعزیز (۸ق): روضه الناظر و نزه الخاطر، دستنویس کتابخانه دانشگاه استانبول، شماره ۷۶۶.
 کربلایی تبریزی، حافظ حسین (۱۳۴۴-۱۳۴۹)، روضات الجنان و جئات الجنان (۲ج)، تصحیح جعفر سلطان‌القرائی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

کوسج، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۷)، برزنامه (بخش کهن)، تصحیح اکبر نحوی، تهران: میراث مکتوب.
 گلچین معانی، احمد (۱۳۸۰)، شهر آشوب در شعر فارسی، به کوشش پرویز گلچین معانی، تهران: نشر روایت.
 مجدی، سید مجتهدالدین محمد بن ابی طالب حسینی حائری (۱۳۴۲)، زینة المجالس، تهران: کتابفروشی سنایی.
 مجموعه اسکندری (۸۱۳-۸۱۴ق)، دستنویس کتابخانه بریتانیا، شماره Add.27261.

مجموعه شماره ۲۰۵۱ ایاصوفیا، دستنویس کتابخانه ایاصوفیا (استانبول)، قرن هشتم هجری.
 مستوفی قزوینی، زین‌الدین بن حمدالله (۱۳۷۲)، ذیل تاریخ گزیده، تصحیح ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
 ملطوی، مسافر بن ناصر (۱۳۹۰)، انیس الخلوة و جلیس السلوة، نسخه‌برگردان دستنویس شماره ۱۶۷۰ کتابخانه ایاصوفیا، به کوشش محمد افشین‌وفایی - ارحام مرادی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

نظامی عروضی، احمد بن عمر بن علی سمرقندی (۱۳۸۵)، مجمع النوادر/ چهار مقاله، به کوشش محمد معین، تهران: زوّار.
 نظامی گنجه‌ای (۱۳۹۲)، خسرو و شیرین، تصحیح بهروز ثروتیان، تهران: امیرکبیر.

نفیسی، سعید (۱۳۰۱)، تذکرة نفیسی، دستنویس کتابخانه مرکزی دانشگاه، شماره ۸۹۸۰.
 همو (۱۳۸۳)، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، تهران: اهورا.

النقشبندی، أسامة ناصر - ظمياء محمد عباس (۱۹۸۲م)، مخطوطات الفلك و التنجیم فی مکتبه المتحف العراقي، الجمهوریة العراقية: منشورات وزارة الثقافة و الاعلام، دار الرشید.

واله اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۷۹)، خلد برین، روضه‌های ششم و هفتم (تاریخ تیموریان و ترکمانان)، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: میراث مکتوب.

یزدی، شرف‌الدین علی (۱۳۸۷)، ظفرنامه (ج۲)، تصحیح و تحقیق: سید سعید میر محمدصادق - عبدالحسین نوایی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

یوسف اهل، جلال‌الدین (۱۳۵۸)، فراند غیائی (ج۲)، به‌کوشش حشمت مؤید، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

References:

- Abulfazl Hāfezian Bābli (1388/2009) *Fehrest-e nosxe-hā-ye xatti-ye Ketābxāne-ye Omumi-ye Āyatollāh Golpāyḡāni* (*The Catalogue of the Manuscript in the Public Library of Ayatollah Golpāyḡāni*). Tehran: Ketābxāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šurā-ye Eslāmi. 8 vols. [In Persian].
- Afšār, Iraj (1990) “Bayāz-e 754–788 va ba’d” (an Anthology from 754–788 and Beyond). *‘Abidi-nāme: be-pās-e xadamāt-e ... Seyyed Amir Hasan ‘Abidi*, eds. Nur al-Hasan Ansāri, Azhar Dehlavi, Šarif Hoseyn Qāsemi. Delhi. pp. 116–120. [In Persian].
- al-Derāyati, Mostafā (1439 AH/1396 Š/2017) *Moʿjam al-maxtūtāt al-‘Irāqīyya* (*The Dictionary of Iraqi Manuscripts*). Tehran: Manšūrāt-e Monazzamat al-Wathā‘eq wa al-Maktaba al-Wataniyya fi al-Jomhuriyya al-Eslāmiyya al-‘Irāniyya with cooperation of Divān al-Waqf al-Shi‘i and Mo’assasat Kāsef al-Qatā’ al-‘Āmma. 1st ed. 20 vols. [In Arabic].
- al-Hosayni, Jalāl al-Din ‘Abd Allah ibn Šarīfšāh (1438 AH/2017 CE) *Manhaj al-ši‘a fi fazā’el wasiyyi hātem al-šari‘a* (*The Method/Approach of the Shi‘a in the Merits of the Successor of the Seal of the Law*). ed. Ahmad al-Sheyx Jāsem al-Sa’di. Karbalā’ al-moqaddasa: Šo’bat al-tahqiq, Qesm al-šo’un al-fekriyya wa al-ṭaqāfiyya, al-‘Ataba al-Hosayniyya al-moqaddasa. [In Arabic].
- al-Naqšbandi, Usāma Našer – Zamiyā’ Mohammad ‘Abbās (1982 CE / 1402 AH) *Makhtūtāt al-falak wa al-tanjim fi maktabat al-mathaf al-‘Irāqi* (*Manuscripts of Astronomy and Astrology in the Library of the Iraq Museum*). al-Jumhūriyya al-‘Irāqīyya: Manšūrāt Wizārat al-ṭaqāfa wa al-i‘lām, Dār al-Rašid. [In Arabic].
- Badā’uni, ‘Abd al-Qāder (1379–1380/2000–2001) *Montaxab al-tavārix* (*Selected Histories*). ed. Molavi Ahmad‘Ali Sāheb, with introduction and additions by Tofiq H. Sobhāni. Tehran: Anjoman-e Āsār o Mafāxer-e Farhangī. 3 vols. [In Persian].
- Badlisi, Šarafxān ibn Šams al-Din (1377/1998) *Šarafnāme: Tārix-e moʿassal-e Kordestān* (*The Book of Honor; A Detailed History of Kurdistan*). ed. Vladimir Velyaminov-Zernov. Tehran: Asātir. 2 vols. [In Persian].
- Dimāri, Mohammad-Rezā (1390/2011) *Farhang-e loqāt o estelāhāt-e āmiyāne-ye mardom-e šahrestān-e Kermān* (*A Dictionary of the Words and Vernacular/Local Expressions of the People of Kerman County*). Hamedan: Sepehr-e Dāneš. [In Persian].
- Ebn-e Yamin Faryumadi (1318/1939) *Divān-e qet‘āt o robā’iāt* (*Collection of Qut‘as and Ruba‘iyyāt*). ed. Sa‘id Nafisi. Tehran: Ketābfurušīye Marvaj. [In Persian].
- Ebn-e Yamin Faryumadi (1344/1965) *Divān*. ed. Hoseyn‘ali Bāstāni-Rād. Tehran: Ketābxāneye Sanā’i. [In Persian].
- Golčīn Ma‘āni, Ahmad (1380/2001) *Šahr-ašub dar še‘r-e fārsi* (*Šahr-ašub in Persian Poetry*). ed. Parviz Golčīn Ma‘āni. 2nd version. Našr-e Revāyat. [In Persian].
- Hāfez-e Abru (1380/2001) *Zobdat al-tavārix* (*The selected Histories*). introd., ed. and annotations by Seyyed Kamāl Hāj-Seyyed-Javādi. Tehran: Vezārat-e Farhang o Eršād-e Eslāmi. 4 vols. [In Persian].
- [al-Kāteb al-Baqdādi, Qiyāth al-Din ‘Abd Allah ibn Fath Allah] (1975) *al-Tārix al-Qiyāthi* (*The Qiyāthi History*). *faṣl al-xames, min sanat 656–891 AH / 1258–1486 CE*. stud. & ed. Tāreq Nāfe‘ al-Hamadāni. Baghdad: Matba‘at As‘ad, with the assistance of Baghdad University. [In Arabic].
- Karbalā’i Tabrizi, Hāfez Hoseyn (1344–1349/1965–1970) *Rawzāt al-jenān va jannāt al-jenān* (*Gardens of Paradise and Gardens of the Gardens/Paradise*). ed. Ja‘far Soltān al-Qorrā’i. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb. 2 vols. [In Persian].
- Kāši, ‘Abd al-‘Aziz (8th AH cent.) *Rawzat al-nāzer va nozhat al-xāter* (*The Garden of the Observer and the Amusement/Delight of the Mind*). Manuscript, Library of Istanbul University, no. 766. [In Arabic].

- Kowsaj, Šams al-Din Mohammad (1387/2008) *Borzu-nāme (Bahš-e kohne) (The Book/Letter of Borzū, The Old Part)*. ed. Akbar Nahavi. Tehran: Mirāt-e Maktub. [In Persian].
- Majdi, Seyyed Majd al-Din Mohammad ibn Abi Tāleb Hoseyni Hā'eri (1342/1963) *Zeynat al-mağāles (The Adornment of Assemblies)*. Tehran: Ketābfuruši-ye Sanā'i. [In Persian].
- Majmu'ā no. 2051 Āyāsufiyā (Āyāsufiyā no. 2051 Collection)*. Manuscript, Āyāsufiyā Library (Istanbul). [In Arabic].
- Majmu'ā-ye Eskandari (Eskandari Collection)* (813 814 AH) Manuscript, British Library, no. Add. 27261. [In Persian].
- Malatavi, Mosāfer ibn Nāser (1390 Š/2011 CE) *Anis al-xalva va jalis al-salva (The Companion of Solitude and the Friend of Repose)*. Facsimile of manuscript no. 1670, Āyāsufiyā Library (Istanbul). eds. Mohammad Afšin Vafā'i-Arhām Morādi. Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian].
- Manuscript, Library of Faculty of Literature, University of Tehran, no. "134 J" (now in Central Library). Copied by 'Abbās al-'Azzāvi for 'Abbās Eqbāl Āštiāni, undated (approx. 1325 Šahrivar / 1365 AH Ramazān). 226 folios. [In Arabic].
- Mostowfiye Qazvini, Zeyn al-Din ibn Hamd Allah (1372/1993) *zehl-e Tārix-e Gozide (Continuation of the Selected History)*. ed. Iraj Afšār. Tehran: Bonyād-e Moqūfāt-e Dr. Mahmud Afšār. [In Persian]
- Nafisi, Sa'id (1301 Š/1922 CE) *Tazkera-ye Nafisi (The Memoir of Nafisi)*. Manuscript, Central Library of the University of Tehran, no. 8980. [In Persian].
- Nezāmi 'Aruzi, Ahmad ibn 'Omar ibn 'Ali Samarqandi (1385 Š/2006 CE) *Majma' al-navāder / Čahār maqāle (The Compendium of Rarities/ Four Discourses)*. ed. Mohammad Mo'in. Tehran: Zovvār. [In Persian].
- Nezāmi Ganjavi (1392 Š/2013 CE) *Xosrow va Širin (Khosrow and Shirin)*. ed. Behruz Servatiān. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Owhadi Balyāni, Taqī al-Din Mohammad Doqqāqi Esfahāni (1389/2010) *'Arafāt al-āšeqin va 'arsāt al-ārefin (The Arafat of the Lovers and the Courtyards of the Gnostics)*. eds. Zabih-Allah Šāhebkāri, Āmene Faxr-Ahmad. Tehran: Mirāt-e Maktub in cooperation with the Library, Museum and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. 8 vols. [In Persian].
- Qaffāriye Kāšāni, Ahmad ibn Mahmud (1404 AH/1984) *Tārix-e Negārestān (The History of the Negarestān)*. ed. Morteżā Modarres Gilāni. Tehran: Ketābfuruši-ye Hāfez. [In Persian].
- Qarah Bālūt, 'Ali al-Rezā – Ahmad Tūrān Qarah Bālūt (2001 CE / 1422 AH) *Mo'jam tārih al-tarāṭ al-Eslāmi fi maktabāt al-ālam (A Dictionary of the History of Islamic Heritage in the Libraries of the World)*. Kayseri (Turkey): Dār al-'Aqaba. 6 vols. [In Arabic].
- Qazvini, Yahyā ibn 'Abd al-Latif (1386/2007) *Lobb al-tavārih (The Essence of Histories)*. ed. Mir-Hāšem Mohaddes. Tehran: Anjoman e Āsar o Mafāxer e Farhangi. [In Persian].
- Ramazān Šešen (1997) *Moxtarāt min al-mahtūtāt al-'arabiyya al-nādera fi maktabāt al-Turkiyā (Selected Rare Arabic Manuscripts in the Libraries of Turkey)*. Istanbul: Waqf al-Abhāt li-l-Tārih wa-l-Funun wa-l-ṭaqāfa al-Eslāmiyya (İSAR). [In Arabic].
- Rāqem-e Samarqandi (1380/2001) *Tārix-e Rāqem The (History of Rāqem)*. ed. Manuchehr Sotudeh. Tehran: Bonyād-e Moqūfāt-e Dr. Mahmud Afšār. [In Persian].
- Refā'i, 'Abd al-'Ali ibn Mahmud ibn Qāsem (9th AH) *Majmu'ā/ Safine (The Collection)*, Bibliothèque Nationale de Paris, no. 3423-Arabic. [In Arabic].
- Rezāzāde-ye Langarudi, Rezā (1380/2001) "Tārix-e Qiyāsi" (The History of Qiyāsi). *Dānešnāme-ye Jahān-e Eslām*. ed. Ġolām'Ali Haddād-'Ādel. Tehran: Bonyād-e Dā'erat-ol-Ma'āref-e Eslāmi. vol. 6. pp. 236–239. [In Persian].
- Šabānkāra'i, Mohammad ibn 'Ali ibn Mohammad (1363/1984) *Majma' al-ansāb (The Compendium of Genealogies/Lineages)*. ed. Mir-Hāšem Mohaddes. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Sa'd al-Din Afandi (1279 AH/1862) *Tāj al-tavārih (The Crown of Histories)*. Istanbul: Tab'hāne-ye 'Āmera. vol. 1. [In Arabic].

- Sa'di (1320/1941) *Kolliyāt (Collected Works)*. ed. Mohammad'Ali Forughī. Tehran: Ketābfuruši va Čāphāne-ye Boruxim. [In Persian].
- Sa'di (1374/1995) *Golestān (The Rose Garden)*. ed. and commentary by Ġolāmhosēyn Yusofi. Tehran: Xvārazmi. 4th ed. [In Persian].
- Sa'di (1375/1996) *Bustān / Sa'di -nāme (The Orchard / The Book of Sa'di)*. ed. and commentary by Ġolāmhosēyn Yusofi. Tehran: Xvārazmi. 5th ed. [In Persian].
- Sa'di (1385/2006) *Qazal -hā-ye Sa'di (The Ghazals of Sa'di)*. ed. and commentary by Ġolāmhosēyn Yusofi. Tehran: Soxan. [In Persian].
- Šafi'i-Kadkani, Mohammadrezā (1385/2006) "Naqš Bexān va Lā taqol" (Read the form & outward appearance of the speech—ask nothing). *Māhur* 9 (33). pp. 7–12. [In Persian].
- Šafi'i-Kadkani, Mohammadrezā (1397/2018) *In kimiya -ye hasti: dar bāre -ye Hāfez (This Alchemy of Existence: On Hāfez)*. Tehran: Soxan. 3 vols. [In Persian].
- Safine -ye 900 Majles (Majles no. 900 Anthology)* (8th AH cent.) Manuscript, Library of the Islamic Consultative Assembly (Ketābxāne-ye Majles-e Šurā-ye Eslāmi). [In Persian].
- Salmān Sāvōji (1389/2010) *Kolliyāt (Collected Works)*. introd. and ed. 'Abbās'Ali Vafā'i. Tehran: Soxan. [In Persian].
- Samarqandi, Kamāl al-Din 'Abd al-Razzaq (1372–1375/1993–1996) *Matla' al-sa'dayn va majma' al-bahrayn (The Rise of the Two Fortunes and the Confluence of the Two Seas)*. ed. 'Abdolhosēyn Navā'i. Tehran: Mo'assese-ye Motāle'āt o Tahqiqāt-e Farhangī. 4 vols. [In Persian].
- Šāmi, Nezām al-Din (1363/1984) *Zafar -nāme (The Book of Victory)*. based on the manuscript of Felix Thauer; introd. Panāhi Semnani. Tehran: Bāmādād. [In Persian].
- Saryazdi, Mahmud (1380/2001) *Nāme -ye Sirjān (Vāze -hā va este lāhāt -e lahje-ye Sirjāni) (The Book of Sirjān = Words and Expressions of the Sirjani Dialect)*. Tehran: Farhangestān-e zabān o adab-e fārsi. [In Persian].
- Schmidt-Dumont, Marianne (1970), *Turkmenische Herrscher des 15. Jahrhunderts in Persien und Mesopotamien nach dem Tārix al-Qiyāti*, vol. 6 of *Islamkundliche Untersuchungen*, Freiburg: Klaus Schwarz Verlag.
- Šeyx Bahā'i, Bahā' al-Din Mohammad ibn Hoseyn Jabal 'Āmeli (1296 AH/1879) *Kaškul (The Bowl/Cup)*. ed. Najm al-Dole. Tehran: Čāp-e sangi. 5 vols in 1. [In Persian].
- Tabrizi, Mohammad-Kāzem ibn Mohammad (1388/2009) *Manzar al-awliya' (Dar mazārāt -e Tabriz va howme) (The View of the Saints = On the Shrines of Tabriz and its Environs)*. ed. Mir-Hāšem Mohaddes. Tehran: Ketābxāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šurā-ye Eslāmi. [In Persian].
- Tārix-e Nahb -e Tabriz (The Ruin of Tabriz History)* (1401/2022) ed. Seyyed Sa'id Mir-Mohammad-Šādeq. Tehran: Sanglaj. [In Persian].
- Vālehe Esfahāni, Mohammad-Yusof (1379 Š/2000 CE) *Xold-e barin (roza -hā-ye šešom va haftom: tārix -e Teymuriyān va Torkmānān) (The Highest Paradise = The Sections of the Sixth and Seventh: The History of the Timurids and Turkmans)*. ed. Mir-Hāšem Mohaddes. Tehran: Mirāt-e Maktub. [In Persian].
- Xāqāni Šervāni (1382/2003) *Divān*. ed. Ziā' al-Din Sajjādi. Tehran: Zovvār. 7th ed. [In Persian].
- Xvāndamir (1380/2001) *Tārix -e Habib al-siyar (The History of the Beloved of Biographies)*. supervised by Mohammad Dabir-Siāqi. Tehran: Xayyām. 4 vols. 4th ed. [In Persian].
- Yazdi, Šaraf al-Din 'Ali (1387 Š/2008 CE) *Zafar -nāme (The Book of Victory)*. ed. and stud. Seyyed Sa'id Mir-Mohammad-Šādeq – 'Abdolhosēyn Navā'i. Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. 2 vols. [In Persian].
- Yusof Ahl, Jalāl al-Din (1358 Š/1979 CE) *Farā'ed -e Ġiyāsi (The Rare Gems of Qiyāsi)*. ed. Hošmat Mo'ayyad. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān. vol. 2. [In Persian].